

Степан Хрін
(командир відтинку УПА)

Зимою в бункрі

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	1
Вступ	3
Весна і літо 1947 року.....	4
Під землею — в бункрі.....	9
Щоденні заняття	14
Дівчата-повстанці пишуть.....	21
Вони довго за мною блукали	27
Потоп в бункрі	34
Ідуть дні за днями	37
Непрошені гості	39
День св. Анни.....	41
Розвідочна стежа.....	43
На дозвіллі.....	45
Давнє минуле	48
Народ з нами	52
В ожиданні різдвяної зірки.....	54
Поклін Тобі старенька мати	57
Пригода наших розвідчиків.....	58
Зустрічаємо новий рік 1948	60
Мої передбачення	62
Водохрища	63
Вісті із світу	65
В обіймах смерти	67
Регіт кулеметів в лісах.....	68
Березневі дні.....	73
Наскок ворога.....	74

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

З приводу 25-ліття від постановня ОУН проф. д-р Лев Ребет написав 1954 року публіцистично-критичний нарис п. н. «Світла і тіні ОУН», що друкувалися «підвалами» в тижневику «Український самостійник» у ч. 247 (10. 10. 1954) до 277 (8. 5. 1955).

Лев Ребет тоді виконував обов'язки одного з уповноважених проводом ОУН на українських землях, з дорученням «тимчасово перебрати керівництво Закордонних

частин ОУН і реорганізувати їх згідно з позиціями проводу ОУН в Україні», і займав становище головного редактора газети «Український самостійник».

Хоча Лев Ребет писав свою працю, так би мовити, у вільні хвилини поза безліччу всіляких інших занять та обов'язків, і під тиском кожнотижневого «продовження» в газеті, однак ця праця дає надиво повну та плястичну картину розвитку ОУН на західноукраїнських землях до другої світової війни, змальовуючи її пізніші кризові ситуації, її боротьбу — невдачі та досягнення, її ідейно-програмову завершеність у 1943 р. на III Надзвичайному великому зборі ОУН, отже під час зудару на наших землях двох імперіялістичних сил — Німеччини і Росії, а далі післявоєнний період на чужині аж до 1954 р. Перечитуючи цю працю, відчуваєш, що автор міг би багато більше розповісти та докладніше з'ясувати різні періоди боротьби ОУН, бож він від постанови цієї організації 1929 року брав у ній активну участь і, займаючи важливі або й ключеві становища в організаційній структурі, він співвирішував її долю. Лев Ребет обмежився поданням конечних фактів, найістотніших елементів розвитку, щоб увипуклити загальні контури та політичний зміст дії ОУН. Аналізу проведено послідовно, з виразним прагненням до об'єктивності, і завдяки тому зарисовано синтезу всієї дії ОУН на протязі 25 років. Дуже виразно виступає факт, що ОУН завжди була політичною організацією, що провадила боротьбу проти окупантів з єдиною метою створення самостійної державності України; вона не була партією в звичайному розумінні того слова, зокрема екстремістською партією, що прагнула до зміни режиму; вона ніколи не стала фашистською чи нацистською.

Тепер, у 35-ліття постанови ОУН, праця Лева Ребета не втратила нічого зі своєї вартості чи актуальності. Навпаки, її цінність для дослідника нашої поточної історії тільки збільшилася, бо вона становить своєрідний документ часу. Вона має вартість і актуальнополітичне значення для кожного, хто не збайдужів до ідеалів, за які боролася ОУН. Під назвою ОУН існують та діють тепер у діаспорі три угруповання, — споріднені, коли мовиться про їхнє коріння, — відмінні, і навіть досить далекі одно від одного, коли йдеться про політичний зміст.

Боротьба і досягнення ОУН пов'язується найчастіше з деякими особами, яким приписується непомірне великі заслуги. Так постали легендарні культи осіб, становлячи, без сумніву, викривлення історичної правди і цим завдано, треба сподіватися, тільки мимовільної кривди всім тим, хто віддали свої сили або й утратили життя під прапором ОУН у боротьбі з ворогом. У праці Ребета натомість дуже виразно сказано, що ОУН була сильна не так заслугами окремих осіб, як скорше вкладом праці та жертвами тисяч відданих ідеї боротьби за державну незалежність. Висування нібито великості окремих осіб ледве чи корисно вплинуло на дальшу долю ОУН.

Не маємо сумніву, що в Україні ОУН — це не конче проминулий безслідно етап боротьби за самостійність. Живі свідки цієї боротьби ОУН та й самі учасники її, спогади про збройні очайдушні змагання проти двох імперіялістичних загарбників під час другої світової війни, як і тривання цієї боротьби проти російських більшовиків ще кілька років після війни, а також ідейні позиції ОУН, зокрема ті, що їх схвалено на III Надзвичайному великому зборі 1943 р., відбутому саме в час зудару двох взаємноворожих тоталітаристських сил, з їх підкресленим прагненням до свободи, самовизначення і народоправства — живуть і далі в Україні серед старшого покоління і передаються молодим. Обезчещування ОУН і лайка на її адресу з боку властей імущих у ССРСР, що тривають по той бік залізної завіси безперестанку, тільки підтверджують,

що ідейний зміст ОУН і далі становить істотний чинник сили. Бо з привидами більшовицькі реалісти ніколи не воюють.

І з того погляду варто, щоб книжка Л. Ребета дійшла до читача в Україні, щоб він дізнався правди, всієї правди, хоч і не без тіней, але по суті світлої та здорової правди.

«Світла і тіні ОУН» — це останнє слово Лева Ребета щодо історії і з'ясування суті ОУН. Скритовбивник Богдан Сташинський, на доручення КГБ, припинив творче та працювате життя автора цієї книги.

Вступ

У восьму річницю постання в лісах древньої Волині перших відділів Української Повстанчої Армії даємо до рук читача оцю книжку — спомини командира Відтинку УПА, Степана Хрена — в глибокій вірі, що ця книжка для кожного, це відгомін брязкоту визвольної Української Зброї, це подих скривавленої, однак непереможної Української Землі, це незаперечне свідоцтво героїчної боротьби Українського Народу за свою волю у власній Самостійній Соборній Державі.

Написані ці спомини зимою 1947/48 рр. в підземному бункрі, що ними — коли тільки впаде перший сніг — покриті неприступні лісові простори України, що в них заховується гаряче українське вояцьке серце, щоб перезимувати найнебезпечніший для повстанця час і озброїтися в духово-ідейну зброю для нерівної боротьби з ворогом, московсько-більшевицьким окупантом України. Революційно-визвольна боротьба Українського Народу, це не тільки збройний змаг, це передусім — боротьба двох ідей, двох концепцій, двох основних постав до життя: воля одиниці і народу — проти людоненависницької тиранії і тотального поневолення; національні суверитетні держави — проти тюремної імперії і знищуючого народи імперіялізму; соціальна справедливість — проти небувалої в історії експлуатації, соціального та господарського гніту і визиску; вільна духовна творчість — проти казньщини „п'яних фельдфебелів"; всенародна влада — проти диктатури кліки: демократія — проти тоталістичної деспотії.

Екземпляр споминів к-ра С. Хрена, що їх отримала Редакція „До Зброї" від Закордонного Представництва УГВР, переписані зимою 1948/49 рр. в такому ж повстанчому бункрі в Україні вістуном УПА, Тетяною.

Тонкі, претонкі листки паперу. Дрібний, густий машиновий шрифт... Сторінка за сторінкою — це підземне життя тих, хто добровільно й беззастережно посвятили себе служінню великій ідеї — Волі і Державі. Життя в бункрі схоплено просто, безпосередньо, без зайвих прикрас. Стиль теж простий як прості серце та життя українського вояка-повстанця. Але ця простість вислову хвилює до глибини душі: одночасно підбадьорує серця і переймає острахом все думання. „Невже ж таке життя можливе? — „Невже ж витримують ці найкращі сипи і дочки українського народу?" — Це тривожні питання, на які С. Хрін дає ясну, недвозначну відповідь. І читач, прочитавши останню сторінку, знає: така жорстока дійсність в Україні! але український народ витримає до переможного кінця своєї справедливої, визвольної боротьби.

„Зимою в бункрі" — не роман талановитого письменника. Це в ритмі сердець борців і шорсткого життя написана хроніка-спогад. Це роман писаний рукою мужнього життя. І хоч це відблиск життя тільки одного підземного бункру — це символ Підпільної України.

Читаць напевно хоче дещо довідатися про самого Автора. Про нього найкраще говоритимуть сторінки цієї книжки. Але додати можемо теж те, на що дозволяє підпільно-повстанча діяльність цього вояка Українського Визволення.

Степан Хрін - зразу чотовий УПА. В 1946 році стає командиром сотні, в склад якої входять самі лемки, це тверде плем'я Карпатського Заходу. Хренова, лемківська сотня підлягає Команді Відтинку УПА „Лемко”. Це та сотня, що весною 1947 р. виконала засідку на віцеміністра польсько-більшевицького уряду, ген. Карла Свєрчевського („Вальтера”), відомого вішателя Лемківщини.

Влітку 1947 р. сотня Хрена переходить советський кордон, щоб в Україні сполучитися з УПА-Захід. Тут починається акція спогаду-хроніки „Зимою в бункрі” і ми залишаємо читача вже разом з цим легендарним вже нині в Україні, Командиром.

Однак треба ще додати:

К-дир С. Хрін відзначений Золотим Хрестом Боевої Заслуги І Кляси - найвищим боевим відзначенням Української Повстанчої Армії, яким Українська Головна Визвольна Рада нагороджує вояків УПА „за виявлені в боях мужність та героїзм, за видатні заслуги в керуванні боротьбою відділів Української Повстанчої Армії проти окупантів”.

К-дир С. Хрін після переходу із „Закерзоння” в Україну обняв командування над одним з тактичних Відтинків УПА - „Маківка”.

Він теж автор спогадів-епопеї про визвольну боротьбу Лемківщини п. н. „Крізь сміх заліза”, що готується до друку в нашому видавництві.

На чужині, в жовтні 1950 року.

Редакція „До Зброї”.

Ну і що ж, як умерти прийдеться
У похідній шинелі, в житах,
Ми у вічі сміємося смерті,
А вмирати прийдеться лиш раз!...

(З пісні вояків УПА.)

Весна і літо 1947 року

Вже четвертий рік боротьби революційного підпілля, УПА і цілого українського народу з червоним сатрапом, московсько-більшевицьким імперіалізмом та червоними поляками на українських землях. Помимо страшного терору, підступу і провокації ворогові не вдалося знищити нашої збройної сили, яка в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу записала себе золотими літерами в нашій історії. Виключно і в оперті на власні сили українського народу боротьба продовжується далі. Вояки УПА і революціонери створили міт героїзму, безмежної посвяти та любови до своєї батьківщини.

Ми далі ведемо перед між поневоленими народами ССРСР в боротьбі за права народів і людини, за вільні, суверенні держави.

УПА загартована в безчисленних боях ставить далі гордо чоло московським ордам та їхнім наймитам — червоним полякам, вивінованим найновішими засобами воєнної техніки. В тій нерівній боротьбі УПА має безліч переможних боїв, здобула великий

боевий досвід і гарт, застосувала нову тактику, що дає змогу і запоруку дальшої успішної боротьби.

Ми є свідками героїчної постави відділів УПА-Захід. За лінією Керзона сотні зводять безчисленні бої. Серед голоду, холоду, з малими запасами амуніції — ставлять вони чоло багатократним переважаючим силам ворога. Прориваються з оточення ворожих дивізій і промощують та продовжують свої пробої зброєю і амуніцією, здобутою на ворогові. Проти відділів УПА Лемківщини і Перемищини йдуть 2-а польська армія під командуванням віцеміністра оборони ген. Свєрчевського, 18-тисячна армія чеських комуністів та ряд большевицьких найкращих спецвідділів. «Закерзоння» довжиною 700 км — змінилося в один пустир. Ворог у варварський спосіб викинув усе населення, спалив села. Відділи УПА на Лемківщині не їдять нераз по декілька днів, але далі ставлять чоло в кривавих боях, застеляють відвічні західні українські землі ворожими трупами. Б'ються за кожне село, містечко, за кожний ліс, гору і поле. Спеціальні чужоземні коресподенти приїзять на поле бою, а ворог це називає «полудньово-всхідний фронт».

Могили наших воїнів, що впали на західних рубежах України, стали незмінними граничними стовпами українських прадідівських земель.

*

Бій за Лемківщину ми закінчили. Тепер ідемо продовжати боротьбу на схід, за Сян. Наш курінь в складі трьох сотень, моя, к-ра Стаха і к-ра Бора 29.6.47 р. з завзятим, бравурним боєм переходить большевицький кордон біля села Сянки. Відтак через три тижні пробивається, уже розчленований, крізь 20-тисячну большевицьку армію, кинену проти нас. Інші відділи, під час коли Москва в нутрі і закордоном своєю брехливою пропагандою горлала, що «банди українських націоналістів уже зліквідовані, що в СРСР іде мирна праця, а в світі будується демократичний лад», під час, коли до Москви з'їхалися міністри закордонних справ на конференцію — через середню Європу пробилися до американської окупаційної зони Німеччини. Пішли вони з наказу свого політичного проводу УГВР і Головного Командування УПА, щоб заманіфестувати перед цілим культурним світом, що українська нація, її збройне рам'я УПА та її революційні кадри борються далі за Українську Самостійну Соборну Державу, хоч в світі будують мир, хоч після війни — вже два роки.

Рейд наших відділів на Захід був великим ударом по політиці Москви. Про визвольну боротьбу українського народу заговорив світ. Відділи УПА показали, що те, що Москва обороняв на міжнародній арені, вона поборює жорстокими методами в себе внострі.

Успіхи УПА запалюють наші серця продовжати далі боротьбу з ворогом. Наші труди, невидги і жертви гартують нас. Вірні нашому керівництву УГВР, Головному Командуванню УПА ступаємо на дальший шлях боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Перед нами слова, висловлені 23.10.44р. в селі Ліщаві Горішній моїм сотенним, сл. п. поручником Хомою: «Мій поворот до дому провадить через вільний Київ».

*

Ізза лінії Керзона на Україну переходять групи повстанців, одні за одними. Виснажені голодом, погонею, втомлені, але сильні духом. Вояцьке щастя дописує їм: щасливо переходять ворожі дротяні засіки, алярмові дроті, вовчі ями і дві лінії ворожих застав.

Приходиться зустрічати в ці дні милі несподіванки: боєвих друзів, що їх не бачилося довгі роки.

В Україні загальний підйом, вдовolenня, що приходять «Закерзонці». Йде виміна думок, оповідання, нав'язується дружба. З усіх боків надходять до мене записки від старих друзів, знайомих, політичних провідників, командирів та вояків.

Ми знайомимося в новою тактикою боротьби, конспірацією та ворожими прийомами, агентурою і всім тим, що для нас нове в підбольшевицькій дійсності.

*

Згідно з наказом, 15. 8. 47 р. в лісі під Старою Солею передаю свою сотню під командування к-рові Стахові. Жалко було прощати своїх завзятих лемків, з якими я зжився, разом воював, переживав приємні та жахливі дні. Небагато їх вже осталося, більшість згинула на полі бою, а ті, хто стояли коло мене, обтирали сльози на вояцьких обличчях, на яких виднілись близи.

Мені доручено перебрати «Команду Відтинку — Маківка — 24». До себе забираю мого невідступного вояка, старшого вістуну Рибалку, завзятого підстаршину старшого вістуну Островерха, боєвого підстаршину старшого вістуну Вирву, відважного вістуну Лугового, знаменитого стрільця вістуну Щуку та вістуну Тетяну, як машиністку, яка колись була розвідником в сотні к-дира Чорного, а пізніше районною референтною УЧХ (Український Червоний Хрест) на Лемківщині. Хорунжий Мирон виконуватиме функцію виховника відтинку.

*

Звичайно пізною осінню відбуваються останні стрічі, на яких обговорюються нові інструкції і дістаються нові накази. Відбуваються відправи. В перших днях жовтня маємо відходити в осінній рейд на відправу. Тому, що тут під большевицькою дійсністю так прийнято, що зимою життя повстанців назовні завмирає, треба зробити приготування до зими. Хорунжий Мирон доручує своїм воякам чотовому Пасові, ст. віст. Байдакові, віст. Вихореві, віст. Сірому і вістунові Буйному — будувати зимовий бункер. Я натомість доручую ст. віст. Вирві і віст. Тетяні поробити відповідні закупи канцелярського приладдя та всього, що необхідне в партизанському житті зимою, під землею. Рівно ж доручую віст. Тетяні вивчити писання на машині. Ми повернемо за місяць.

Перед відходом ми зустріли провідника, друга Орлана. Це була для нас одна з найприємніших зустрічей. Ця людина на «Закерзонні» була загально поважана і люблена. Він своєю невтомною працею, ідейністю, тактом та дружністю, розумінням психіки вояків і революціонерів — здобув велику любов до себе і авторитет. Він був провідником в повному розумінні цього слова. І не диво, що пізніше ми назвали час, пережитий з ним серед розмов і дискусій — «університетом».

До нашої групи прилучується веселий, дружній і боєвий референт Служби Безпеки, друг Д. Сайгор. Днями пересиджуємо в гущах, ночами маршуємо. Нам, воякам, було приємно в той час дати забезпечення і охорону добрим друзям. Під час відпочинку тихенько проходять веселі жарти. Друг Марічка, д. Птах, д. Буква, д. Ігор, хорунжий Мирон, ну і я — весь час забавляємо одні одних всілякими веселими споминами.

Після довшого маршу в одному лісі ми розлучились.

*

Маємо переходити ріку Стрий в селі Синевідсько Вижнє. Ніччю підїхала большевицька автомашина із спец-групою. Одна частина освітлює рефлектором ріку,

друга пішла на засідку біля хат. Один стрілець з місцевого куща заявив, коли ми дораджували подождати аж згасне світло і лише тоді переходити ріку: «Якщо ви труси, то я з вами не мушу йти» і пустився в дорогу. Він не знав, з ким має до діла, а ми не хотіли розконспіровуватися перед ним. Рад-не-рад хильцем перекрадаємося на другий бік. Двічі напоролися на большевиків, які навіть на кільканадцять кроків не запримітили нас. Під горою Ключ залишаємо свою охорону і із симпатичним боєвим зв'язківцем, д. Славком, ідемо ще далеко-далеко на стрічу.

*

В дружній атмосфері проходила відправа в провідника Н. В тому часі я пережив одну з найгарніших хвилин в своєму житті. Під час відправи пров. Н. відчитав мені наказ Головного Військового Штабу (ГВШ) про Постанову УГВР: «За виявлену мужність, геройство і відвагу в керуванні боротьбою відділів УПА відзначається поручника Хріна Золотим Хрестом Боєвої Заслуги І класи».

Мої мрії від дитинства, щоб бути воїном рідної армії і боротися за волю України — здійснилися. В додатку до того таке високе відзначення. Уявіть собі, яке це щастя бути відзначеним за боротьбу за Україну найвищим відзначенням рідної армії!

Мимоволі постає бажання щиро подякувати УГВР і ГВШ, що оцінили мій труд. Заразом хотів би я просити, щоб цей Золотий Хрест положити на могили моїх бійців та командирів, героїв, що впали в завзятих боях та на грудях тим, хто що разом зі мною прийшли з Лемківщини, живуть і борються.

Хорунжий Мирон теж вдоволений, бо не мусів відійти на теренову роботу, що вважав для себе кривдою. І знову прощання, побажання, перебути щасливо цю зиму та діждатися весни і волі.

*

Після довгого маршу ми злучилися із своїми стрільцями під горою Ключ. 14.10.47. р. — в свято УПА — спец-група МВДистів в потоці наскочила на хор. Мирона, коли він мився. Ми з ним на якийсь час були розлучилися. Він однак назавжди розлучився із завзятим кулеметчиком ст. віст. Назарем із Сприні, який 28.10.47 р. в бункрі згинув разом з провідником Оленем, що був політвиховником в його сотні і якийсь час в мене. Там згинув теж віст. Рибак із сотні к-ра Бора, рідний брат віст. Чумака з моєї сотні, що під час боїв на Лемківщині 9 днів нічого не їв. Згинув теж стрілець Підкова з села К., що вбив начальника МВД в м. Сколе Біловуса. Усіх їх згинувло 8.

*

В журбі, що може згинув хор. Мирон, перекрадаємось поміж ворожі «катюші» та військові частини — полями Синевідська Вижного. Холодні осінні води впертого Опору, і розлитого широко Стрия, понурі снігові хмари купали нас в холодну, осінню ніч.

В кущі д. Дора зустрічаю ще окружного референта СБ, д. Сайгора. Трохи голодні — печемо на патичках м'ясо, потім їмо смачну партизанську зупу. Коли прийшли кур'єри і вже був час відходити, д. Сайгор, побачивши нас легко убраних, дав мені на дорогу шкіряний плащ, а ст. віст. Островерхові — чоботи, кажучи: «я собі зорганізую, а ви йдете в далеку дорогу. Готов впасти сніг. Це вам пригодиться». Ми відмовляємось, та чи можна відмовитись, коли хтось просить щиро і переконливо? Пращаємо щирого д. Сайгора — треба спішитись, бо коли впаде сніг, зв'язки наші пропадуть.

*

На південних верхах великого села Орова виминаємо ворожі засідки, переходимо на другий бік. Тимчасом сніг прикриває зловіщо білим накривалом землю. Коли впаде перший сніг, то ворог, мов собаки, шукає слідів. Звичайно з першим снігом відбувається теж масовий вивіз українського населення на Сибір.

Сидимо в снігу голодні, без харчів, бо в селі триста большевиків переводять облаву, арешти і вивіз. По трьох днях московський варвар забрав із села сотку родин і виїхав. Тоді ми бродимо 2 км до села по харчі, глибоким по пояс потоком, щоб не залишити на снігу слідів. Мої відважні вояки скочили до сусіднього села, дістали свинку, щоб було що жарити на вогнищі. Так в снігах сидимо 11 днів. З нами постійно перебувають: ст. віст. Стріла, віст. Сойка, стр. Зоя, стр. Бурий, д. Роман і інші. Щоб скоріше проходив час — граємо в шахи, або я оповідаю місцевим стрільцям про наші бої.

28 жовтня приходять хор. Мирон, ст. віст. Орел — зв'язковий від к-ра Бора, а з ними референт СБ Спартак та славний командант боївки, що діє по Дрогобичі і Бориславі — Макомацький. Тепер лише стало весело. Притискають мене з усіх боків, щоб оповідати про наші бої, зокрема про засідку на ген. Сверчевського.

Макомацький намовляє мене піти в ним до Трускавця: — Ходіть зі мною. Там маю довірених людей, що вас вберуть та взують. Якщо б вони знали, хто прийшов до них, то обдарували б вас не знати чим. Там приїхав большевицький генерал, що робив облави на Лемківщині. Може сполюємо його.

Якщо б не зима, то ми напевно і вибралисьби туди.

— Я вас собі уявляв, друже командир, як великого мушину, а ви тимчасом такі маленькі.

Макомацький мені сподобався. Невеличкий, меткий, смаглявий, з інтелігентним виглядом лица, бистрими очима — робив миле враження. На його слова я відповів: — Хоч я щупленький, зате виглядаю як хрін, якому врубають голову, а він відростає.

В подарунку він дав нам ковбасу, яку приготував на зиму, а якої ми вже давно не їли.

Сніг не топиться. Оповідасмо свої переживання. Між іншим Спартак оповідає, як то він викрав на гестапо в Дрогобичі плян наскоку на УНС (Українська Народна Самооборона) над Недільною. УНС був в час повідомлений.

Час наглить, прашаємо друзів, бажаємо вояцького щастя. Без зв'язків, на око «рубасмо» за одну ніч аж в спринські ліси.

*

Довкола не чути нічого про повстанців. Ніччю заходимо до села С. До одної хати хор. Мирон дає сигнал: стукіт два рази по три і кличка: «Мирон від нічки». Тут ми трохи відпочили. Та мій неспокій казав вийти, можливо тому, що я не при звичасний до села. І щастя, що пішли. Як пізніше показалося, син цієї господині був небезпечним агентом. Він вдавав великого співпрацівника, крився перед ворогом, а тим часом виконував агентурну роботу. Хто знає, чи не був би нас зрадив.

Снігу тут менше, але мороз притискає і проникає тіло. Ніччю 9 листопада підсуваємося до села Л. В селі населення перелякане, нас не знає, боїться дати розвідку, саме тепер ворог переводить туси й арешти. Селяни бояться, чи ми часом не большевики, перебрані за повстанців. Перекрадаємося між хати, через шлях і переходимо Дністер в глибині по груди. Роздягатися немає часу, бо в кожній хвилині може заграсти ворожий кулемет.

Ніччю налягли великі мряки. В лісі видно свіжі больше-вицькі сліди. Ворог пішов на засідку. Ідемо навмання лісами, трохи блукаємо. Вечером 10 листопада в селі Н. В. зв'язуємося із славним партизаном, бравим чотовим Тараском. Свій прихід конспіруємо не тільки перед населенням, але також перед повстанцями, щоб на випадок арештів населення, або коли попаде живцем ранений повстанець, не сказали ворогові, що нас бачили пізною осінню в цьому терені, бо тоді ворог орієнтувався б, що ми десь тут зимуємо.

Сьогодні чотовий Тараско дістає іменування на старшого булавного, відзначення Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги на підставі наказу, який прийшов з ГВШ. Я назначаю його сотенним відділу «Басейн». Врадуваний, боєвий та здібний Тараско відразу укладає пляни, як він буде воювати весною.

Ще ніччю заходимо в ліс, спимо в буді, а на світанку 12 листопада обережно, без слідів, підсуваємося до нашого бункру. Ст. віст. Байдак залишається пів кілометра позаду, щоб зорити і підслухувати, чи хто за нами не слідкує.

Під землею — в бункрі

Нарешті ми коло нашого бункру. Місце, в якому він побудований, незамітне. З чистого поля, зпід гори випливає потічок, що глибоким ярмом, зарослим густою грабиною і триметровими яличками, біжить стрімголов до головного потоку, що пливе лісом. Довкола поляни відкрите поле. Кілька арів гущаку молодого ялинику. Знайти нас тут ворогові буде важко. Ніхто й не подумав, що ми такі рисканти і вибрали собі таке місце. На карті потічок не зазначений, місце незамітне, але в разі всипи важко буде звідси вирватися живим. Іншого місця не було. Більші ліси, потоки та відповідні до того горби були вже пориті бункрами і криївками в минулих роках і майже всіх їх віднайшов ворог.

— А тепер, друже командир, ходіть шукати бункер — каже віст. Буйний.

Про місце бункру знав хор. Мирон, бо його вибрав. Розглядаюся і важко його знайти. Лише, коли побачив глину на вітках смерічок, я догадався, що бункер тут. Довкола земля замаскована, посипана шпильками з купин муравлів, понасаджувані ялички. Глини з бункру, щось два вагони, поносили стрільці до урвиська над потоком, замаскували, посадили деревця, ожинник і папороть. При тому треба вважати, щоб жовта глина не залишилася на покритому мохом, чорному камінні, щоб вода цю глину не підмулила, бо тоді в потоці залишився б слід. На бункрі з одного боку півтора, а з другого пів метра глини. Можна по ньому ходити, але дудніння не чути.

В бункрі рух, приготівляються до звіту, почувши наш прихід. Відкриваємо віко у формі скриньки, що наложена глиною, з верху насаджена мохом. По сходах злазимо до входу, а відтак триметровим коридором до середини. Чотовий Пас складає звіт:

— Друже командир, зголошую стан в бункрі — 6 людей. Все в порядку.

З нашим приходом стан становитиме 9 людей. Мої вояки ст. віст. Островерх відійшов до бункру ройового Довбуша, ст. віст. Орел до бункру бунч. Чорного, віст. Луговий до бункру рой. Демона.

*

Входячи до бункру, я перехристився. Бункер для мене видавався живим гробом. Вперше в своєму житті йду зимувати під землею.

Витаємо присутніх. Очі всіх звернені на нас з цікавістю, які новости ми принесли, які пригоди зустрічали нас в дорозі, з ким зустрічалися, чи впали які бункри, хто

згинув, та що нового на світі. Ми були втомлені, бажали спочивати. Та чи можна спочивати тоді, коли всі друзі цікаві? І так питання за питаннями, завелась розмова аж до вечора.

Бункер наш невеликий: довгий на 4 м, широкий на 3 м, з одного боку високий на 2 і пів метра, з другого боку на півтори, так щоб стеля, покрита грубими дошками, мала спад для води. Стіни виліжені сухими коленими беляками. Під вищою стіною поздовж стояла прича з дощок, яку ми накривали палатками. Під голову не було нічого, хіба п'ястук. Спання тверде, як за часів князя Мономаха. Воно було таке, щоб через сінники, подушки, соломку, сіно — не множилися насікомі, звані «приятелями партизана», та щоб не було «національного тертя». Під приччю було складено бараболо, в невеликому мішку буряки, цибуля і часник. На одному кінці причі був побудований столик на писальну машину, званий нами «канцелярський кутик». Щоб було ясніше світло, віст. Тетяна виліпила стіни білим папером. Вище на полиці стояла військова література, політичні книжки, папір, калька і тасьми до машини. Вздовж понад цілу причу була ще одна, головна полиця, на якій стрільці складали свої книжки, зшитки, приладдя особистого користування. Під полицею була ще одна полка, а там всілякі речі, необхідні в партизанському зимовому житті, закуплені віст. Тетяною та придбані стрільцями. Там були: мило, нитки, гудзики, голки, кілки, цвяшки, паста до зубів, паста до обуви, кольонська вода, порошок на насікомі, крем до голення, олівці, пера і невеличка аптечка, гноти, скелка до лямпи. Цю лавочку ми назвали «кооператива Тетяни».

Над причею стояв образ Божої Матері, прибраний вишиваним рушником і квітками з паперу, під ним Володимировий тризуб та портрет полк. Коновальця.

В протилежному кутку від нашого «бюра» були скл адені мішки з житньою мукою, крупами, квасолею і бобом, а на верху стояли в мішках сухарі щоб не заплісніли.

По другому, нижчому боці, біля входу, стояла кухня, вимурована з камінців з потоку. Комин — це дві рури, які на поверхні були рівні з землею. При кінці вони дещо вужчі, щоб на випадок наскоку ворога він не міг кидати туди гранати. На день маскувалося рури мохом. Один метр від кухні була умивалька, в якій щоденно кожний стрілець мусів обов'язково митися зимною водою до поясу. До драгара були набиті цвяхи, що заступали вішак. Кожний стрілець мав свій цвях, на якому вішав шинелю, шапку і зброю. Над вішаком лежали щітки, мило, приділені для кожного часу, ми переконалися, що на місяць ми будемо без мила і пасти, а вони мусять вистачити нам до половини квітня. Коли розподілили між стрільців, кожний ошаджував і зуживав стільки, скільки йому було потрібно.

Нижче вішака стояли два ведра на воду до пиття, одне на помий. На долівці була підлога. Під підлогою — яма, в якій на випадок «попуску» буде збірник на воду.

З протилежного від входу боку був підземний тунель на 20 м аж до потоку. В потоці він був прикритий колодою. Там була криничка, звідки ми брали воду. В тому тунелі стояли бочілки з м'ясом. Бракувало тільки ще гідних бочок з товщем, солониною, медом і сиром, тоді був би в нас рай. На-жаль ми цього не мали. Кілька пляшок масла ми заховали на свята. Тунель потрібний нам на випадок наскоку ворога, коли він обстрілюватиме віко: декількох вискочить тоді до потоку, викинуть декілька гранат, а коли всі вийдуть, — вогнем пробиватися. Звичайно, в такому наскоці половина повстанців гинула. При тому такий наслідок був тільки тоді, коли ворожа

спеціальна боївка випадково вийшла на бункер. Коли ж була точна „всипа," тоді звичайно з бункру ніхто не виходив живим.

На середині бункру на дроті висіла лампа.

Заняття проводили стрільці на причі, сидячи на ковбицях. Для більшої вигоди, в кутку, де стояла мука, над причею для двох стрільців зроблено додатковий лежак в роді бойківської колиски з дощок, званий нами „банти". Там було тепло спати, натомість повітря було нездорове. Це було місце наших музикантів: віст. Вихора і віст. Сірого.

Тому, що ми тримали стійку на верху, на бункрі, це вже не була криївка, а бункер під землею. Криївка є цілковито замаскована і з неї не виходиться майже через цілу зиму. У зв'язку з тим, що стійка стоїть на верху недалеко бункру, в недоступному гушаку ми збудували кльозет, де разом скидали сміття і відпадки. Також недалеко бункру були закопані в землю бочки з м'ясом і капустою. На густій смерічці висіли замасковані кости і м'ясо, щоб завжди мати свіжий росіл. Бочка з нафтою була теж закопана в землю, нафту добували ми при допомозі вужика.

На випадок наскоку ворога нічню, або в день, коли б нам згинув стійковий, а ми про це не знали, і ворог до віка крикнув би нам: „бандіт, вихаді, здайся, тебе нічого не будеть, вот смотрі какая твоя жизнь, какой хороший свет, тебе нада только жить", ми у відповідь на це — замінували себе полковими мінометними стрільнями. Робили ми це так: із стрільна викручували чопок, з другого стрільна набирали тол, розтоплювали його, доповняли ним перше стрільно, закладали запальник від натискової міни, дротом сполучували до бункру. Так замінували ми себе в чотирьох сторонах, п'яте стрільно повісили над бункером, на дереві. Робили це стрільці дуже обережно, тому що мінер може тільки раз вжитті помилитися. Дроти були проведені поверхнею землі, припняті гачками до землі, замасковані. На випадок наскоку ворога потягалось такий дріт, а стрільно 700-1000 осколками нищило довкола все. Зазначую, що це ми могли практикувати тільки тоді, коли б ми мали ворога над віком. Можна було б користати з однієї міни, якщо ворог ішов би з одного напрямку. Але тоді ми всі мусіли б сидіти в бункрі, щоб осколки нас не ранили, і лише після вибуху — відступати. Це було однак, доволі ризиквне, бо стрільно могло не вибухати, а тоді ворог прийшов би близько і завдав би нам великих втрат.

*

Стійковий в повному боєвому виряді і готовості зорив і наслухав. Він мав зголошувати постріли в лісі, брехіт собак, говорення, свист, підозрілі рубання сокирою, вйокання на коней, перекликуваная, будь-який тріскіт, шурготіння палатки і бренькоту зброї, верескливого крику сойк, крячок тощо. Все те могло б дати здогад, що ворог близько. На тривожні спостереження він нахилявся до віка, наслідуючи пташка, чичикав. На більш тривожні спостереження — легенько стукав до віка, а на алярм — дзвонив дзвінком, що був сполучений до нього дротом. Тоді його завданням було зайняти становище і коли ворог ішов на бункер, відбивати його, щоб ми мали час забрати зброю, важливі матеріяли і вийти на бункер. Під час стійки не вільно з ніким розмовляти, курити, їсти, кашляти, чхати, голосно говорити, відкладати зброю, віддалюватитя від бункру понад 10 м. Під час алярму з бункру всі виходять тихцем, бо буває так, що ворог пройде біля бункру на віддалі кільканадцять метрів і не запримітить стійкового. Буває і так, що запримітивши стійкового, ворог вдає, що його не бачить, а бункер обходить довкола. Часом прибіжить большевицький пес, забреше і дасть знак ворогові, або підбіжить, погляне, що це військові і піде далі.

*

Конспірація — запорука нашого існування і успіху. Тому постійно звертаємо на неї строгу увагу і то на кожному кроці і в кожній порі. Саме будування бункру, доставка харчів та побут в лісі мусять відбуватися в дуже строгій конспірації. Стійковий напружено уважав, а другі будували. Дуже часто бувало так, що на таку роботу вийшли цивілі і тоді треба було її залишити. Нераз наскочив і ворог — тоді ситуація дуже грізна, бо стрільцям важко вискакувати з глибокої ями. Буває і так, що нераз перейде ворожий розвідчик, а навіть група большевиків, запримітять, де йде будова, зразу не наскакують. Аж коли стрільці замешкають, ніччю оточують, вранці викінчують. Буває, що ворог знає про місце криївки стрільців, на яких, скажім, йому менше залежить, тримає її аж до провесни, при тому провадить строгу розвідку, вичікуючи, чи до бункру прийде хтось важливіший. Коли так, тоді наскакують. Між большевиками є хвороба-орденоманія. Ось такий орденومان-оперативник нераз тримав винайдену криївку до пізньої зими, щоб повстанці ослабли, тоді наскакує, бо знає, що ніхто живим не вирветься. Тому що повстанці знаменито орієнтуються в ворожій тактиці, мають свою розвідку, при чому багато допомагає міліція — буває і так, що повстанці виходять з бункру, а ворог, наскочивши, кидає гранати по порожньої ями. Таких випадків було в нашій дійсності багато. Про це, звичайно, оперативник не згадує своєму зверхникові, бо був би строго покараний. Деколи буває і таке, що ворог знав про якийсь бункер і на нього не наскакує. Стрільці щасливо перезимувавши одну зиму, будують на другу зиму черговий бункер, ворог про це знає і теж не наскакує. Тоді повстанці приходять до переконання, що між ними є агенти. Завдання такого агента розвідати за сусідніми бункрами, за тим, куди йдуть харчі, на яку адресу, які харчі. Агент інформує ворога, що шукає за тими бункрами, а того, де знаходиться агент-внутренник, вперто не рушає.

Доставка харчів до нашого бункру йшла дуже конспіративно. Стрільці носили харчі на плечах із сусідніх сіл і нічого не брали з тих сіл, біля яких ми зимували. В період бункрування на зиму ворог рідше показується на селах, не робить облав на ліси, зате провадить дуже інтенсивну розвідку. Він висилає тоді „голодуючих бесарабців“, перебраних большевиків, що крутяться днем і ніччю одинцем, чи маленькими групами по лісах та полях і наслухують, зорять, слідкують, хто звідки виходить, куди йде, що робить тощо. Прикладів на агентурну роботу можна знайти тисячі. Щоб це записати треба б посидіти над цим рік, якщо не більше. Над тим колись працюватимуть фахові люди. Вони матимуть велику кількість звітів, протоколів, а якщо це не збережеться, то остануть учасники визвольної боротьби і населення, яке про все розкаже. Це все знайдеться теж у ворожих архівах.

Кожний наш знайдений бункер ворог докладно шкіцує, описує, як він побудований, в якому терені, як маскований. Довкола перекопує землю, щоб знайти архів. Докладно студіює нашу тактику на підставі свого досвіду, розвідників, сексотів і агентів-внутренників. Ворог за будь-яку ціну старається піймати повстанця живим. З цього він має багато користей. По-перше — дістане розвідку, який стан людей знаходиться в даному терені, хто керує, які нові інструкції, зарядження, зовнішній вигляд, зброя, псевда. Докладно студіює примінену нами тактику, наші прийоми боротьби, вивчає спосіб рейдування. Після переходів, стріч, зв'язків — збирає матеріали про цивільне населення, яке співпрацює з повстанцями. По-друге — використовує арештованого страшними тортурами до провокації цивільного населення, як теж повстанців. Тим способом хоче ворог за будь-яку ціну відмежувати

населення від нас, доводить, що кожний, хто попаде в їх руки, покаже, хто з цивільного населення з нами співпрацює. В той спосіб не тільки провокує, але і залякує. По-третє — це від'ємно впливає на повстанців, якщо хтось з них здався живим. Большевики деякий час з ним ходять, використовують, навіть поводяться з ним лагідно, дають зброю, а використавши, — ліквідують. Звичайно, після наскоку на бункер повстанців большевики перебираються групами по 2-3, ідуть по селах, просять людей, щоб їх переховували, бо їм впав бункер. При тій нагоді довідуються про все, що їм потрібно, про повстанців і населення.

Одно із найважливіших завдань ворога, це розмежувати населення від повстанців. Він кидає всілякі провокації, щоб також в нас збудити підозріння до населення, а населення до нас. Щоб викликати наші підозріння до непевних чи підозрілих селян, або тих, хто з нами співпрацюють, ворог поширює вістки, що йому, н. пр., допомогли знайти бункер діти-пастухи, дівчата, чи господарі того, чи того села. Треба згадати, що наші пастухи, хоч це неорганізована молодь, своєю поставою до ворога і допомогою для нас дуже часто доказують чуда. Очевидно, що в цьому є передусім заслуга повстанців, які зуміли їх виховати. Ми можемо дуже часто почути в лісі, то пізною осінню, то вчасною весною, чи навіть влітку, як пастухи, побачивши большевиків, замаскованих в кущах біля партизанської стежки, кричать: «вовк, вовк на поляні!» і називають поляну чи ліс. Це передає пастух пастухові, це облітає увесь ліс чи полонину і про це довідуються повстанці. Побачивши ворожі сліди, або довідавшись із села, що в напрямі лісу пішли большевики, пастухи навмисне ганяють худобою по лісі, щоб віднайти большевиків і щоб донести про це повстанцям. Большевики це розшифрували. Тому вони, коли має відбутися облава на ліс, не пускають пастухів. Коли є в лісі, криються перед пастухами, а коли зустрінуться з ними, затримують їх не раз до вечора. Пастушки дають також великий вклад в нашу боротьбу. Неодин з них згинув від ворожих куль, або врятував життя багатьом повстанцям.

*

Коли я поставив питання нашим стрільцям, чи не зустрічали вони яких ворожих розвідників, чотар Пас позвітував гаку справу:

Віст. Вихор і віст. Сірий вертаються з села. Була місячна ніч. Втім на полі квасолі запримітили вони якусь жінку, що йшла прямо на них. Вона присіла. Хлопці вхопили її і забрали на допит. Тут вона призналася, що її оставив на обсервації командант однієї десятки розвідників. Це самі голодуючі „басарабці": рускі, білоруські і одна українка. Вона мала сидіти ніччю в квасолі, слідкувати за повстанцями, а якщо надійдуть, піти слідом за ними аж до їх квартир. Ціла її група перейшла вишкіл МВД. Група складається з 7 мужчин і 3 жінок. Їхній командант вислав своїх розвідників до сс. Ліжники, Вицьова, а сам пішов до другої своєї групи над село Головецьке. Стрічний пункт має бути в лісі «Столець». На цьому пункті ст. віст. Байдак піймав ще дві розвідчиці і 4 розвідників з тої групи піймали стрільці в лісі. 8 агентів станули перед революційний суд. Таких розвідників піймали теж ст. віст. Островець, сотенний Тараско і інші. На підставі зізнань агентів ворог звернув спеціальну увагу слідкувати за групами УПА, зокрема за командирами.

Хто з повстанців ще до зими довідався про ці заходи ворога, був на обережності. Все ж частина повстанців впала в наслідок розвідки тих «голодуючих».

Стрільці, що будували бункер, не знали про те, що я маю тут прийти. Це трималося в тайні. Тепер під строгою заборороною стрільцям не вільно було не тільки перед населенням, але й перед повстанцями говорити, хто з ними зимує.

Ще влітку я влаштувався так, що вся пошта на мою адресу ішла через чотового Паса. Через нього подавалась також розвідка від реф. СБ, Гануляка. Стрільці, які будували бункер, переконані, що ніхто їх не підслухував ні за ними слідкував. Вони зголосили, що в нашому бункрі побував хор. Роман, що прийшов тут на відвідини. Це для нас велика прикрість. Принято, що, коли хтось знає про бункер, а зимує деінде, то за правилами конспірації — такий бункер вважається незаконспірованим.

Стара наша пословиця каже: «Береженого Бог береже». Боюся, щоб часом хор. Роман в розмові з своїми стрільцями не виповів, в якому лісі і місці ми зимуємо. Може зайти випадок, що під час наскоку ворога попаде якийсь стрілець в полон і під тортурами скаже те, що чув від свого командира. Тоді ворог нас відшукає. Рівно ж боюся, чи селяни не підслухали стрільців; вони часом можуть невинно похвалитися перед іншими і це може дійти до ворожого розвідчика. Хтось із них може бути арештований і під побоями попровадити ворога на криївку.

Краще не посилати стрільців до села зимою. Але в нас склалися обставини так, що мусимо висилати час-від-часу стрільців на розвідку. При тому довідуємося, яка ситуація, які рухи ворога і яка ворожа тактика. Часом між населенням ідуть балачки про бункер, який воно спостерігло. Повстанцям вони таки скоро скажуть. Трапляються випадки, що населення, напоївши самогоном большевиків, довідується, чи ворог орієнтується про бункри.

Тут описую виключно тільки свій бункер. Подаю тут наші умови і конспірацію. Це треба розуміти, як один спомин про бункер, а таких бункрів по Україні були тисячі. Кожний бункер, чи криївка, був інакше добудований, інші були конспірація, маскування, тактика повстанців. В тих тисячах можна знайти багато кращих взірців конспірації, хитрощів і знання партизанської тактики.

Щоденні заняття

Життя в бункрі було для мене і для ст. віст. Рибалки, частинно і для віст. Тетяни, нове. Всі інші вже зимували в умовах большевицької дійсности.

Ми вдвох були досі в сотні. Зимою постійно рейдували, зводили бої, квартирували під голим небом, в снігах, при вогнищах. Харчі приносили з далеких сіл. Якщо ворог підійшов слідом за нами і був чисельно більший, то звичайно застава сипнула вогнем, стежку замінували піхотинськими мінами і пішли найбільш вигідним для нас тереном.

Тепер чую себе дивно і неспокійно. Здається мені, що смерть в бункрі не лицарська. Краще бути назовні, в лісі, чи в полі, віч-на-віч з ворогом. Навіть в бою я почувався спокійніше. Не хочу поменшувати заслуг друзів-революціонерів. Ви, що довгі роки працюєте в підземеллях, в криївках — виконуєте таку саму важливу роботу, як ті, хто на полі бою. Ми знаємо вашу муравлину, важку і відповідальну працю. Ваше здоров'я нидіє у вогкій, сирій землі.

Ті, хто впали в криївках, мають такі самі заслуги, як ті, хто впали на полі бою.

Бувають випадки, що повстанці душилися з браку повітря в криївках, або їх заливала вода. Були випадки, що треба було розбивати віко, щоб віддихнути, хоч в селі ворог перепроваджував облаву.

Живучи в цьому бункрі під землею, часто ставлю собі питання, чи людина вийде живою з тої ями. Криївка робить людину боязливою.

Натомість квартирування на вільному повітрі впливає додатньо на настрій і на боєздатність повстанців. Партизан, як актор на сцені, вміє і мусить застосуватися до нових обставин.

Цікавить мене, кого зустріну весною, хто мене вже не побачить. Зимою повстанці укладають багато плянів роботи, яку думають виконати весною і влітку. Зимою ми озброюємо себе теоретично, студіюємо. Влітку переводимо це в практику, передаємо другим.

Умови підбольшевицької дійсности такі, що треба йти під землю. Втриматися рейдуючим групам — не можливо. Ворог скоро знайде слід, бо має широко розвинену розвідчу мережу. Майже половина населення була арештована. Під терором була приневолена підписати заяви співпраці з органами МГБ-МВД. З цього 5 відсотків співпрацює. Це переважно слабовіри й боягузи.

Знайшовши повстанський слід, ворожі спецгрупи алярмують сусідні гарнізони, облягають ліси і села, ідуть в погоню так довго, поки не знищать повстанців. Оперувати більшими групами, так як на Лемківщині це ми й робили, не можливо. По-перше тому, що терен не зовсім відповідний, по-друге — сильна агентура і великі ворожі сили, між якими велика кількість колишніх большевицьких партизанів, до того всі старшини і підстаршини закінчили спеціальні школи МВД. Усі ці протиповстанські сили провадить ген. майор Сабуров, колишній большевицький партизан. Як кожна весна, так і теперішня, очікувана повстанцями. Постійно про неї говоримо. Здається, що вона нам принесе щось нового, радісного, принесе зміну. Побачимо...

*

Немає тут лісу, в якому не зимували б повстанці. Деколи, якщо в терені спокійно, проходять дівчата, чи господарі дорогою, лісом, гоп-гопкають, або співають, щоб повесилити повстанців. Коли ж в селах тривожно, то довкола тиша, тільки в'їдливо брешуть собаки. Тоді можна бачити, як втікають жінки і чоловіки. В напружених хвилинах ми все скоро пакували, а стійку зміцнювали ще одним стійковим.

*

Завдання дижурного: ніччю варити снідання, в день наглядати за порядком, чистотою, подавати на обід холодну перекуску, якщо була їжа зварена, то пригрівати її на примусі. Він дбає, щоб завжди була чиста посуда та долівка, щоб кожний вичистився, вимився, обіправся, щоб були чисті скелка до ляmpi, налита нафта, вичищена зброя, щоб речі були поскладані, щоб на випадок алярму не було замішання.

Від світанку до вечора нікому не вільно розпоясуватися. Рівно ж дижурний тримав постійний зв'язок із стійковим та змінював його що дві години. Вечерю варив вже наступний дижурний. Кожної суботи всі мусіли обов'язково купатися у ванні, яку стрільці притягнули з одного села, де був монастир.

*

Дні в бункрі ми проводили так, щоб вони були як найбільш використані. На це був потрібний розподіл часу дня. Порядок дня був такий: вранці 6 год. — вставання, від 6-ї год. — руханка, миття та роблення порядків, 7.05 год. — молитва, 7.15 — снідання, 8-12 — заняття, 12-14 —обідова перерва, 14-17 — пополудневі заняття, 17-18 — вечеря, опісля чищення зброї, 20.05 — молитва. Плян праці ми часто змінювали, залежно від умов. Неділі і свята були вільні від занять.

*

Вишкіл стрільців перебирає хор. Мирон. Стрільці мають вивчити історію України, при чому звертається головну увагу на боротьбу з московським імперіялізмом. При географії України звертається увагу на господарські підстави нашої державности. З літератури — важливіші постаті. Коротко історія української культури, ширше історія українського війська. В політичному вишколі стрільці вивчають ідеї нашої боротьби та її перспективи. При тому звертається зокрема увагу на тези «За що бореться УПА» і це стрільці мусять вивчити на пам'ять.

Щоб вміти бити ворога, треба пізнати його зброю. Тому наш стрілець мусить бути ознайомлений з ворожою ідеологією, його політичним життям, що в нашій вишкільній програмі називається «совєтознання».

При вишколі не забуваємо про вивчення конспірації, як провадити розвідку і боротися проти ворожої агентури, як провадити пропаганду наших ідей. Тому, що переходимо на іншу тактику — кожний мусить вивчити партизанську тактику та студіювати військову літературу, яку маємо під рукою. Це було б стільки для стрільців.

Вістун Тетяна, хор. Мирон і я, побіч всіх підставових речей, докладно відсвіжуємо історію України, всесвітню історію, дещо з історії дипломатії, філософії, політичної економії. Історію національно-політичної думки ми, старшини, переробляємо ґрунтовно, як теж ворожі військові підручники.

Кожний командир УПА мусить бути політичне вироблений, мусить орієнтуватися в політичній ситуації. Побіч політичного вишколу, вивчаємо ряд питань із «совєтознання». Правда, що нам бракує багато матеріалів, але кожний старається той матеріал, що має, вивчити як слід, щоб зима не пройшла марно.

Коли хор. Мирон провадить навчання, ми в той час пишемо звіти, або студіюємо підручники. Вечером пишемо спомини з минулих боїв. Коли це все нас втомить, шукаємо розривок: дискутуємо на різні теми, або закінчуємо вечір партизанськими піснями, жартами і оповіданнями про свої особисті пригоди з минулих років.

Повстанське листування

Ще перед моїм відходом, при кінці вересня, доручив я віст. Тетяні вивчити писання на машині. Обов'язкова дівчина виконала дане їй завдання і до місяця вже писала на машині. Тепер вона перебиває політичну літературу для близьких груп, яким ще зимою зможу передати пошту. Цьому сприяє непартизанська зима так, що можна виходити з лісу, до того зв'язки з сусідніми бункрами маємо наладнані через сотенного Тараска.

Я переглядаю пошту, що прийшла до мене. Ось записка від к-ра Бора:

«Слава Україні!

Постій, 14. 9. 47 р.

Друже Командире!

Користаю з нагоди, що до Вас йде пошта і пишу. Від того часу, як ми розійшлися в с. Г., я крутився з пвд (підвідділ), в цих лісах без зв'язку ще яких 10 днів. Облави перейшов я дуже щасливо. Жертв в людях не мав жодних. Гірше з чотою к-ра Ворона. Від того часу, як відійшов від Вас, пвд розчленувався. Один рій (8 стрільців) зайшов над с. Д. Тут злучився з кущем д. Байдака. «Босота» якось тут їх вислідила, оточила ліс так, що всі впали.

Втрат від переходу кордону досі — 13 людей (3 впало на кордоні, на Менчолі впали чотовий Сова і стр. Воробель, 4. 7. над с. Д. вбили 8 стрільців). Решта людей стягнена. Який був стан мого вд (відділу) при переході кордону — Вам відомо. З відділу 95 я стягнув досі таких стрільців: Довгий, Уж, Чайка та Пелня. Маю розвідку, що десь в околиці Б. має бути з відділу 97 ще 4-5 стрільців. По них я вислав людей, щоб їх відшукати і стягнути. К-ра Граня тут ніде немає. Стр. Пелня оповідає, що два дні після того, як Ви його залишили, він забрав з собою кількох кращих людей і кудись відійшов. Згідно з наказом Н. — я перепровадив реорганізацію відділу на зимовий час, щоб стрільці краще могли готуватись до зими, знайомитися з новим тереном та обставинами. Відділ перемішаний з відділом к-ра Г-на. Зазначаю, що це тільки на час зими. Стрільці за час 6 місяців трохи прийшли до себе та одягнулися. З боєвих дій покищо 25. 8. 47 р. на шосе Оравчик-Тухолька відділ зробив засідку. Тут «кропнули» 19 большевиків. Трофеїв не можна було забрати, бо зараз надїхало авто «босяків». Втрат з нашого боку не було. Крім того були декілька менших сутичок з ворогом.

Дуже прошу по можливості якнайскоріше вислати до відділу тих стрільців, що відійшли з чотовим Ковгим і тих, хто перейшли самовільно (Граніта, Лісовика, Вихора, Дубового і Бескида). К-р Довгий знає, де за ними шукати. Відсутність тих стрільців від'ємно відбивається на боєвому стані відділу. Тому прошу прислати тих людей назад. Також мій відділ лишився з одним чотовим, тому прошу прислати також якогось доброго чотового, може Оріха.

Вітаю щиро та бажаю багато щастя на новому пості!

Бір.»

З пор. Бором в'язала мене дружба ще з тих часів, коли ми були на Лемківщині. Мій терен діяння був на західній Лемківщині, його в «Трикутнику» на східній частині. Спільної участі в боях ми не мали, за винятком великого бою з ворожою дивізією 30.3.46 р. в сс. Середнє Велике — Луків — Хоць. Натомість, коли прийшов грізний 1947 рік і з ним безустанні облави та бої, після засідки на ген. Сверчевського, він скоро відгукнувся і в 3 дні пізніше, 1 квітня зробив знамениту засідку, одну з найкращих на Лемківщині — на ВП (Войско Польске) з Тісної, де знищив 32 бандитів. Це був перший крок, яким він мене відтяжив. Внедовзі, на Великодні Свята ми злучилися на г. Магурі і куренем рейдували по Бескиді. Після малої перерви 17. 6. ми лучимося знову та спільно ділимо долю, боєву славу і 20.6.1947 р. разом переходимо в Україну. Обставини ніколи не пригноблювали його. Завжди веселий, любив веселе товариство, повадився дуже морально і дуже любив своїх стрільців. Особисто відважний, вмів вміло маневрувати та рейдувати по терені. Не любив приймати більших боїв. Селяни любили його, тільки вимагали більше «войни». Любив співати тужливих пісень: «Тихо ліс, побіля нього шанці», «Полісся», «Тебе нема, а я скучаю», «Червоні маки», «Ми нині стрінулися знову», «Ти приходиш до мене в ті ночі», «Лещетарський марш». З повстанських пісень любив: «Все вище знімемо синьо-жовтий прапор», з народних — лемківські:

«Березка і Воля — то округлой село,

Хто до него прийде, кожному весело».

Любив сприймати від стрільців всілякі вислови, н. пр., «має перестрашений шлунок», «К'собі го болит», «цюрайля», «шпацером», «хчені», «не трайлюй», «ляйтер». На кожному кроці дбав про вояків, хотів, щоб кожного стрільця врятувати

та щасливо випроводити з боїв. Вже сама записка показує, як він турбується, щоб всі стрільці були біля нього. Чи буде він вдоволений з цієї реорганізації? Напевно ніколи.

В Україні ми розійшлися добрими друзями, як боєві товариші над с. Гусне я хотів бути в нього осінню, коли був ще в рейді, але запав сніг. Разом з пор. Бором попрощав я тоді теж сотенного виховника Тараса, ідейного, взірцевого старшину, людину хрустального характеру, яких рідко зустрічається.

*

Після того перечитую другу записку від хор. Орленка, сотенного відділу «Булава»:
«Слава Україні!

Друже Командире!

Повідомляю Вас, що 14.9.47 р. вислав групу роєвого Чорняка на старе місце, де зимував сл. п. роєвий Сиротюк, тому, що в тому лісі важко замаскувати бункер. Вони вже декілька разів починали будову і завжди вийшли на них цивілі.

29.9.47 р. від пров. Тараса по вишколі повернувся до відділу виховник Грушка; мій відділ має 5 зимових груп: моя, 2 — чотового Кобзи, 3 — роєвого Явора, 4 — роєвого Чорняка, 5 — ланкового Коробки. Коробка в записці з дня 14. 9. повідомив мене, що стрільці Черемха, Пізний і Івась пішли до своїх кущів, а ланковий Коробка, стр. Куменко і стр. Сян пішли в терен пров. Бойка.

Дощові опади дещо припинюють нам роботу. Ріка Дністер виляла і заливає кріівки. На терені д. Осіннього ворог досить сильно оперує засідками, ходить босо. Як тільки десь забрешуть собаки — біжить в той напрям. В с. Кульчицях на марку повстанців набрали большевики одну дівчину. Був наскок на виховника Грушку і одного станичного з куща Зеленого, але з наскоку вирвалися щасливо.

Ми 14.10. відсвяткували свято УПА. Порядок такий: збірка, звіт, слово «УПА, створення і ціль боротьби» — Орленко, святочна ватра, реферат — санітар Блакитний, деклямація «В огні і крові» — стр. Шумний, мовчанка за впадших, деклямація «Поляглим» — санітар Блакитний. Свято закінчено репитацією «Зродились ми» і маршем УПА-Захід. Напишіть, що нового у Вас?

Вітаю щиро і бажаю щасливої зимівлі!

Орленко.

П. С. Днями мають прибути на летовище до с. К. літаки. Одночасно плянуються місця на артилерію збоку лісу Кор. До Самбора приїхало багато старшин, а багато поїхало теж на Дрогобич. Словом — воєнні готування.

О.»

Останній раз з хор. Орленком я бачився 20.10.47 р. в лісі над присілком Підбуж с. Лужок Гор. Він прийшов до мене на стрічу, відвідати як старий знайомий з бою над с. Середнє Велике та отримати нові накази на зиму. Пристійний, інтелігентний, знаменитий вишкільник. Мав за собою добрий військовий вишкіл, був 5 років в різних арміях. Із своєю сотнею в 1947 р. він зимував на Лемківщині. Бажав ще повоювати разом зі мною, але коли почалися великі бої і голод, він перейшов в Україну. Одинокий командир, що знає партизанську тактику боротьби на наддністрянських багнах.

*

Третя записка з черги — від сотенного Тараска:

«Слава Україні!

Постій, 30.11.47 р.

Друже Командире!

Повідомляю, що пошту від Вас я отримав, з нею списки підвищень підвідділів 476 і 478. негайно повідомив усіх про ці підвищення. Наказав, щоб групи мого відділу якнайскоріше закінчували згромадження харчів на зиму. Більшість моїх груп вже забезпечена, останні закінчують. Видані Вами інструкції передав інструктажем до груп. Всі знають, що зимою не вільно ходити без конечної потреби до села. Справа заміновання бункрів поладнана. Ще 7.10.47 р. я роздав полкові стрільна і запальники.

По отриманні записки від рєового Бистрого, що йому впав бункер, я написав записку до д. Горобка, щоб приділив вдруге харчі там, де групі буде вигідніше. Доручив рєовому Бистрому будувати інший бункер, але він розділив стрільців між інші теренові групи і групи УПА. Повідомляю, що 27.11. впав табор рєового Козака. Лісом ходили лісоруби, ніби полювати. Їх трьох вийшло на стійкового, ст. віст. Савку. Цей хотів половити їх живими, а коли почали втікати, рєовий Козак одного поранив, другий большевик так перестрашився, що занімів і досі нічого не говорить. Тепер рєовий Козак приступив до будови другого бункру. Харчів з упавшого бункру не забрав, бо мав двох хворих стільців, що мали по 39,7° гарячки. Бараболлю полляв нафтою, табор запалив, але цей не хотів горіти. Згадані лісоруби, що вийшли на бункер, заалярмували тих, що квартирували в селі Н. У цих, нібито лісорубів, ніхто не запримічував автоматичної та кулеметної зброї. Тепер, заалярмовані, вони витягнули масковані досі кулемети та папашки і погнали до лісу. Тут перекопали землю, віднайшли товщ та м'ясо і забрали всі харчі, що там залишилися. Хворих стрільців я забрав до себе. Що це за хвороба — мені невідомо. Здається, простуда грипи. Ваша заввага, що тих 4 між лісорубами — це спеці до боротьби нами — цілком слушна. Ми запровадили строгу конспірацію і розвідку. Дівчата, що з ними гуляють, дістали упімнення.

Рєовий Довбуш був забезпечений харчами. В наслідок наскоку ворога в с. П-і згинули він і стр. Липовий.

З групою к-ра Стаха зв'язок налаштований через групу рєового Косаренка і він буде постійний, аж до снігу. Назначені мертві пункти на випадок снігу. Коли злізе сніг і можна буде посуватися, назначені місця стріч і час. Щодо звітів — буду старатися виготовити і переслати, бо архів захований в місці, де лежить сніг. Плашів в нас ніхто не перешиває на маринарки, всі групи, з якими маю зв'язок, мають теплий одяг. Групи чотового Рубача і рєового Ваньки дісгали 3 місяці тому виряд та теплий одяг. Вони мали собі стягнути на перших станицях. Думаю, що зробили собі це, бо там терен багатий. З У-чиною не маю зв'язку. Там вже третій раз облава на ліс «Бадів». Цивільна сітка теж не мав зв'язку через облави і через сніг. Може тепер вдасться щось зробити. 22.11. була облава на ліс «Яблінки». Нас наразі не рушають. В залученні висилаю Вам пошту, яка за Вами шукала. Я стягнув її з лінії, щоб не кидати підозріння, що в тих сторонах Ви знаходитеся.

Бажаю Вам вояцького щастя, щасливо перезимувати, діждати весни. Здоровлю щиро

вдячний Вам Тараско».

Сотенний Тараско — це найкращий командир на Відтинку «Маківка — 24». Своїми відважними засідками, знанням військового мистецтва, партизанської тактики, взірцевою поведінкою, своїм хрустальним характером, карністю — здобував собі велику любов, признання і пошану між повстанцями. Населення так його любило, що

під час його приходу до села — всі одягалися святково та гостили чим могли. Всюди називали його «наш Тараско». За час існування сотні «Басейн» під командуванням хор. Мирона — він був головним стовпом цієї сотні. Майже всі засідки і бої цієї сотні, зведені на Лемківщині і в Україні, треба приписати передусім Тараскові. Вже тоді, коли при ліквідації всіх пограничних станиць і місцевих гарнізонів на Лемківщині я командував оперативними діями трьох сотень, він отримав признання за вирішення в бою 21.3.46 р.; декілька днів пізніше за бої в с. Височани-Кожушне і 30.3. за бій над сс. Середнє Велике — Хоць — Загочев'я.

Дружній, веселий, завжди усміхнений, мав надзвичайно цікавий підхід до бійців. Одного разу після засідки на большевицьке авто біля с. Ляшки Муровані, коли стрільці розібрали вже речі з автомашини, на якій осталась тільки одна шкіряна куртка, він звернувся до стрільців: «Друзі, чи дозволите мені взяти цю куртку?»

Нераз, пересиджуючи на засідці 2-3 дні, говорив: «Щоб вбити большевика, варто і 3 дні не їсти». Бояться його большевики. Слідчий большевик, ст. лейт. Альошін, сказав раз: «Кого він хоче вбити, то вб'є».

*

Є в мене ще записка від сотенного Стаха, пор. Кармелюка, чотового Байрака, чотового Гайдамаки і інших.

Сотенний Стах — це мій добрий друг. Ми спільно воювали майже 2 роки. Деякий час він був в сотні к-ра Бора бунчужним. Йам почувався ніяково і за дозволом перейшов до мене. Після того я передав йому командування над 2 сотнею. В червні 46 р. 2 сотню забрали від мене. Сотенним стає тоді к-р Крилач, а к-р Стах чотовим. Коли однак переконалися, що командувати лемками можна тільки, здобувши у них любов та довір'я — лемки почали з тої сотні втікати — к-ра Стаха наново назначено сотенним і сотню прислали до мене.

В Перемищині головним ініціатором боїв був пор. Бурлака, на Лемківщині — хай проте скаже історія. Коли моя сотня виконувала боеві акції, мені йшли завжди на допомогу к-р Дідик і хор. Мирон — на моє прохання або з власної охоти. Коли жив ще сл. п. підполк. Коник, ми всі надії покладали на те, що він буде командувати нами. Нажаль, ця чудова людина, знаменитий командир — відійшов від нас назавжди.

Із сотенним Стахом ми знищили декілька гарнізонів і до кінця ділили боеву славу і ворожу погоню обабіч Карпат. Він веселий, бойовий та відважний. Сподіваюсь, що й тепер повоює тут добре, хоч боюсь, що він мало обережний, мало конспіративний.

Пор. Кармелюк відійшов від нас виконувати функції провідника району. Для нього це велика прикریсть. Ось що він пише до мене в записці:

«Дуже прикро мені, що з війська, де я був 5 років, мене нагнали як непотрібного. Це вважаю за кару, бо при війську немає стільки людей, щоб перекидати їх до цивільної служби. Знайшовся, як виходить, я один не здібний. Болить це мене дуже, бо воно впало на мене як грім з ясного неба. Трудно. Каже пословиця: «Який кінь тягне, того ще й б'ють». Друже Командире! Не беріть мені цього за зле, але мушу так писати, бо почувуюся тепер сиротою. Пишіть до мене, нового чувати і як живе».

В перенесенні пор. Кармелюка на теренову роботу я не рішав. Жалко мені доброго друга. Я його цілковито розумію, що для командира прощатися з військом — це великий удар.

Пор. Кармелюк при Команді Відтинку мав функцію військового інструктора та був керівником мінерської ланки. Він — найстарший сотенний УПА-Захід. Ще в УНСі був сотенним. Людина надзвичайно згідлива, працьовита, розсудлива тактовна. Він

любить військо, знаменитий партизан. Його дружина і троє дітей на Сибірі. Він тужить постійно за ними. До стрільців ставиться як батько. Коли на Лемківщині прийшла жорстока весна 1947 р. де він зимував із своєю охороною, — бунч. Тигр, ст. віст. Жук, віст. Рудий, віст. Кулик та вістовий Сірій і машиністка віст. Ксеня - знаменито загосподарувався. Ідучи на Схід, він збирає довкола себе тих, якими ніхто в той час не опікується — передусім самих повстанців-інвалідів. З ним йдуть через кордон: ранений ст. віст. Зов, ранений, сліпий ст. віст. Лист, хворі віст. Кузьменко і віст. Крук, хворий старик Муха, хворий на ногу виховник Олег. Забирає теж дівчат-підпільниць: Марійку, Марусю, Ганусю і Думу. З тими людьми Кармелюк переходить ворожі кордонні застави, щасливо допроваджує їх на місце. Все те характеризує його характер. Я познайомився з ним в Перемищині, куди він рейдував із сотнею, я був тоді командантом чоти боєвиків. Перші бої з ворогом ми почали 8.10.45р. при нищенні мостів в Загір'ю.

Старатимуся ранньою весною бути з ним та розрадити доброго друга.

Бракує тут ще записки від сотеного Грузина і тоді вже був би комплект записок від всіх моїх сотенних. Його я особисто ще не знаю. Він командує сотнею ім. Б. Хмельницького.

*

Ввесь час я думками біля тих сотень, які повірило мені головне Командування УПА. Цілим серцем хотів би я, щоб вони були забезпечені на зиму, щоб щасливо її перебули та діждалися весни. Турбує мене і те, чи застосовують вони строгі конспіративні заходи, бо ворог тепер звернув велику увагу на відділи УПА. Щоб відвідати ці сотні, дати їм інструкції, порадити — нате було в мене мало часу. Сотні доволі далеко розкинені, а до зими був всього один місяць часу, бо я мусів іти на відправу. Найбільш турбуюся за відділи, що прийшли зза «лінії Керзона», які мало ознайомлені з тактикою большевиків, з агентурою зовнішньою та внутрішньою. Стрільці мало знані в терені. У випадку наскоку ворога на їх зимові бункри — будуть мерзнути по лісах, бо зв'язку ніде не дістануть. В селі їх дослівно ніхто не прийме. Місцеві всеж скоріше можуть дати собі раду.

Дівчата-повстанці пишуть

В цьому терені мали працювати теж дівчата-повстанці, подруги віст. Тетяни: Марійка — референтка УЧХ в 11 районі і Марта — колишня машиністка при надрайоні на Лемківщині. Вони однак дістали важливі доручення відійти в «Холодний Яр». Багато пережили ці дівчата. Вон після одисеї на лемківщині не йдуть в американську окупаційну зону Німеччини, тільки разом в віст. Тетяною переходять українсько-польський кордон, щоб в лавах українського визвольно-революційного руху далі брати участь в боротьбі. Тут СБ поставилось до них з резервою. Почались допити та слідство і їх мали усамостійнити. Це було б для них великою кривдою. Те, що вони пережили на Лемківщині, яку робили роботу, та як вони взірцево поводитися — все те може ствердити тільки той, хто був на Лемківщині. Я станув на їх оборону і тому справа приняла інший вигляд.

Ось записка від тих дівчат, що відходили:

«Слава Україні!

Друже Командире!

Остання Ваша штафета була для нас великою несподіванкою. Однак треба погодитись з фактом, що можливо більше не прийдеться зустрінутись з Вами. Тому прошу прийняти від нас щиро подяку за батьківську опіку, якої зазнали ми від часу переходу зза лінії Керзона. Це залишиться для нас напевно незабутнім спомином щирого співжиття. Дуже болюча для мене розлука з Танею, тим більше, що відходжу в незнане. Та, якою ця дорога не була б, буду старатись перейти її, як справжній революціонер.

Бажаю всього, всього найкращого!

Марійка

Щиро дякує за опіку і здоровить

Марта

Постій, 9.10.47 р.»

Тому що в нашому житті так прийнято, що всі підпорядковані в даному осередку дають пошту, що приходить і відходить, до перчитання своєму зверхникові, віст. Тетяна, побачивши, що я читаю пошту, поставила перед мною свої записки які дістала. Тому, що я вірив їй, не хотів читати і лише на її просьбу я прочитав листи до неї. Ці записки цікаві своїм змістом, тому подаю їх зміст.

«Дорогенький Таньчик!

Пишу Тобі цих кілька слів, бо не знаю, чи взагалі стрінемося. Ми відходимо, не знаючи куди і що нас зустріне на цьому шляху. Але трудно, видно так мусить бути. Почування погане, знаєш, ми всі трохи зжилися, а тепер така розлука...»

Це лист від цієї ж Марійки, тої самої дати.

Віст. Тетяна отримала ще один лист від згаданих Марійки і Марти з датою 27.10.47 р., в якому вони м. ін. пишуть: «...Напевно буде Тобі цікаво довідатися про нас, тому пишу докладно все з початку. Вже в Х-і зустріли ми В. і з ним відійшли в дальшу дорогу. Приходилось нам переходити дві ріки, майже по пояс. Це погано пережила Мері, бо в тих переправах згубила пістоль, яку дістала від пров. Зимного. Далі ми залишились у Лева. Тут зайшло мале непорозуміння. Ми прийшли скоріше як інструкції в нашій справі. Вже думали вертатись. Тепер однак справа рішилась. Відходимо туди, звідки разом прийшли, потім далі і далі на захід. Бачиш, скільки новостей і які колосальні зміни. Важко погодитись, та годі...»

*

Наші дівчата були не тільки в рядах революційного підпілля, але також в рядах УПА, де виконували функції розвідників, санітарів, фармацевтів, лікарів. Тут в Україні я зафіксував в низах дивне поняття про дівчат: будьто вони пішли в підпілля тільки для романсів.

Мені, як воякові і командирові, приходитьсся сказати тверде слово: «Неправда. Вони записали себе сотнями героїських чинів, хоробрістю на полі бою і відвагою. Невтомною, муравлиною працею біля писальних машин в криївках, не бачучи нераз роками цивільного населення».

Тут скажу теж декілька слів про дівчат Лемківщини і Перемищини. Ні одна з них не була зрадником.

Фармацевтка д. Богданна-Зена під час наскоку поляків в квітні 47 р. на бункер в Перемишлі, де були ранені стрільці УПА, розірвалася гранатою.

Д. Степова весною 1947 р. згинула в бою з поляками на Криниччині. Вона виконувала функцію надрайонового референта пропаганди. Походила з Полтавщини.

Осіnnю 1946 р. ранена, бо була без зброї, попала ворогові в руки д. Тамара — кущевий господарник в ІІІ районі на Лемківщині. Хоч тортурована ворогом, не зрадила таємниць. Так само зловлена без зброї д. Лісова не зрадила таємниць і в тюрмі трималася прикладно.

На засідці ВП (Війська Польського) попала в руки ворога, теж без зброї, д. Леся. Вона також нічого не зрадила ворогові.

В підземеллях шпитальки на Хрещатій в січні 47 р. пострілялися д. Дора (з Перемищини), д. Пчілка (з с. Прусєка), д. Калина (з с. Воля Горянська).

Славно згинула машиністка при Команді Відтинку (КВ) «Лемко» — д. Зена. Також без зброї, її під час облави в травні 47 р., виснажену голодом, піймало ВП. Зараз, таки в лісі почали допит, катували прикладами і кололи багнетами. Хоч вона знала всі архіви КВ і те, що на деревах сидять стрільці, не зрадила. Її там замучили.

Подам також декілька прикладів з підбольшевицької дійсности.

Тут славно згинули: д. Наталка з с. Гордині, яку живцем, без зброї, хвору, піймали большевики і вона в тюрмі повісилась.

Д. Марійка (з с. Гордині) ранена дострілилась.

Д. Христя (з Чортківщини), заскочена в с. Страшевичі большевиками, яких привів агент, стріляє одного большевика з пістолі і втікає, при чому її вбито. Це було 24.3.46 р.

Д. Пальма з с. Росохате, якої не прийняли до підпілля і що була арештована за співпрацю з повстанцями, пересиджує в лісі сама через три роки. Коли влітку 47 р. наскочили на неї большевики, вона стріляє з кріса, кидає гранати, убиває чотирьох большевиків, відтак розриває себе гранатою.

Д. Люба з с. Плоске кулеметом відбиває ворога, коли той наскочив на бункер, відтак ранена, ножем порізала собі жили на руках і згинула. В тому ж бункрі стріляється д. Звенислава (з с. Устріки).

В бою з большевиками в лісі «Бадьова» гине д. Ксеня, машиністка пор. Кармелюка. Ворожа граната відірвала їй руку. Вона дострілилась.

31.10.47 р. заскочена большевиками, гине д. Галя — лемкиня, дружина сл. п. Грубого. Большевики відрубали їй готову і забрали з собою до с. Тухолька, де поставили за вікно на виставу.

Живцем в руки ворога попалась повітова провідниця У-и д. Мстислава. Вона від побоїв посивіла, але нічого не зрадила.

Таких прикладів можна подати сотки.

Якщо знайшлися агенти-внутренники серед дівчат, то не було їх більше як між хлопцями.

Коли тут, в С-і, були такі агенти, як Дарка-Шпиталь і Т. Сопотницька, то вина тут передусім СБ, що пустила їх без нагляду, а потім, коли вже знали, що вони агенти, не встигла ліквідувати. Сьогодні вони їздять в Дрогобичі з большевицькими агентами і офіцерами МВД.

Дівчата на Закерзонні показали не тільки героями, ідейними і всеціло відданими справі революціонерами, але теж знаменитими зв'язківцями. Зрештою це висвітлить історія. Я даю тільки свій погляд, як вояка і командира УПА.

Друг Степова, що була в сотні пор. Хоми, в бою в Ліпаві Горішній 24.10.44 р., коли я важко ранений в обидві руки, уста, лежав непритомний на полі бою, з пістолем в руках завертає стрільців і під загрозою, що буде їх стріляти, виносить мене з поля бою, не зважаючи на сильний кулеметний вогонь.

Коли мене занесли до с. Л., другого дня багато большевиків перешукує село за раненими. Четвертого дня перешукує село польське військо. Тоді прийшли рятувати мене напівпритомного тільки повстанці-дівчата: д. Софія та ще три дівчини з того села. Вони маскують і ховають мене.

Коли д-р Марта, лікар з сотні к-ра Чорного, казала відтяти мені руки, вважаючи, що вони не дадуться вилікувати, в моїй обороні станули повстанець-фармацевтка д. Богданна і стр. Муха, що погрожував аж зброєю. Богданна майже через рік гоїла мої руки і вилікувала їх. Завдяки їй та її попередницям я міг воювати ще 4 роки і цього я не можу ніколи забути.

Ст. віст. Михайло Байдак

Найстарший віком в нашому бункрі був ст. віст. Байдак. Його життя як і багатьох інших наших селянських хлопців пройшло невесело. Вже в дитинстві він залишає батьківську хату та йде в найми. Служить за чабана у господарів свого рідного села. Вже тоді цікавиться зброєю та вибуховими матеріалами. Раз, на Великодні Свята, стріляв з маленького моздіра. Постала експлозія і відірвала йому у лівій руки великий палець. Коли він підріс, пішов в найми до польського ксьондза в Старому Самборі. Тут бачить розкішне життя польських панів та порівнює його із життям бідних українських селян.

В 1936 р. покидає рідні землі і виїздить на роботу за кордон. Хоч важка була праця на чужині, але людяне ставлення господаря-латиша створювало йому сприятливі умови. Дочувши, що його господар, власник 200 га землі, добрим словом згадує большевицьку Росію, Байдак, хоч сам мало освічений, старається доказати йому, що сьогоднішня Росія, це проклята тюрма народів.

Коли осінню 1939 р. советська армія увійшла в прибалтійські держави, Байдак прощає свого господаря і повертається в рідні сторони. Внедовзі окупант змінюється, приходять німці. Священик, в якого служить Байдак, великий патріот, провадить культурно-освітню працю в селі, будує дім Читальні УОТ (Українське Освітнє Товариство), дуже часто проводить з Байдаком дискусії на різні теми і збагачує його знання та національну свідомість. Коли почав тріщати фронт, священик забирає з собою Байдака і на підводі їдуть на захід. Переїжджаючи ріку Сян на Лемківщині, Байдак прощається з своїм опікуном, хоч цей обіцяє йому опіку на еміграції, і йде на «Букове Бердо», де переходить військовий вишкіл УПА. Фронт вже близько. Байдака відпускають додому ховатися.

В родинних лісах ми бачимо його в рядах місцевого куща під командуванням славного партизана Тараска. «Шміраки», як він називав большевиків, пішли на Берлін. Тоді він вступив до сотні к-ра Бора. І так пішли в рядах УПА роки в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу.

Сьогодні він при охороні хор. Мирона. Вечорами часто згадує свої минулі роки в наймах. Запам'ятав собі небагато слів з латиської мови і тому, що часто вживав слова «явкус лабі», чи «кус лабі», стрільці причепили йому таке ім'я.

Ст. віст. Байдак поважний. Не любить вживати поганих слів, правдомовний і не дивно, що хвилювали його фантазії віст. Вихора. Він був моральний, ідейний та карний вояк. Напередодні своїх ім'янин пішов до свого рідного села по мінометні стрільна, якими маємо мінувати бункер. На дорогу дістав від своєї сестри пляшку горілки. Та стрільці вже день перед празником св. Михаїла зробили йому ім'янини і «витрубили» горілку. Заразом ст. віст. Байдак приніс пошту, що вже довго блукала по терені.

Ранком у сам празник він ще спав, як стрільці заздалегідь приготованим солом'яним перевеслом зв'язали йому руки і ноги. Коли почали йому співати: «Многая літа», він пробудився, але стати на рівні ноги вже не міг. Соромливо тільки опустив голову. — «Ну, Михайло, тепер викупитися треба» — домагалися стрільці, та бідний Михайло втратив свій викуп ще вчора.

Саме тому, що ми всі шанували ст. віст. Байдака, я присвятив йому на ім'янини невеликий вірш.

Михайло був тим щасливий і стрільці були теж вдоволені. Його скоро розв'язали й ніхто не домагався викупу.

Користаючп з вільного дня, стрільці почали намовляті ст. віст. Байдака, щоб оповідав свої пригоди з дівчатами. Це було смішно, бо ставлення Байдака до дівчат було таке ж, як жида до ковбаси. Вправді він любив бути в їх товаристві, але борони Боже, щоб мати з ними якісь любовні розмови. Всі бунтують його сьогодні і намовляють іти з домаганням до командира, щоб дозволив йому женитися. — «Бійся Бога, Михайле, та ти вже маєш 35 років і тобі на старість не буде кому подати води» — каже чотовий Пас. Але тут зараз перебив ст. віст. Рибалка: «Та з чим же ти покажешся на волю? От таки нежонатий, без дітей!» Наш головний «капельмайстер» віст. Вихор, баламкаючи ногами на «бантах» і акомпаніюючи на скрипці, починає підтягати улюблену пісню ст. віст. Байдака:

«Ой там під горою моя мила йшла,
В правій рученці дзбаночок несла.
Ой там я злетів би, (3 рази)
Де моя мила йшла»

- а всі разом хором: «Ой Байдаче, мила плаче, бігай, небораче!» — і розсміялися.

Ст. віст. Байдак часто любив, коли слухали старшини, повідати щось, вплітаючи чужі слова. Це часто виходило в нього доволі комічно, бо він вставляв такі слова в невідповідних місцях.

Ось зараз прийшов стійковий із зміни та каже: «Сьогодні був гарний день». Байдак на те: «Так, так, день сьогодні був наївний, а вечір буде психічно гарний». Всі розсміялися.

— Та чого ж Ви смієтесь, — каже Байдак, — я кажу поважно.

— Так, так, — сказали стрільці, — ми теж поважно сміємося.

Дижурний подає грибову зупу стійковому, що прийшов. До нього парадно підходить ст. віст. Байдак і питає:

— Ну, добра зупа?

— Добра, — відповідає стійковий.

— А чи знаєш, чому добра?

— Ні, не знаю, мабуть тому, що я голодний.

— Я тобі скажу, чому добра: тому, що пахне вітамінами.

До цього вмішалась віст. Тетяна: «Зупа не може пахнути вітамінами, тільки... поправте д. Байдак, ви помилилися».

Байдак поправив: «Вона пахне фіолетове». Всі знову розсміялися. «Та вона перчена» — каже ст. віст. Вихор. Байдак: «Ну, то власне добре, бо перець має фіолетовий запах».

Це все перебив хор. Мирон і до загального сміху додав: «Так, перець синеньким цвіте, а фіолетово пахне».

Вітаміни дали початок для дальшої дискусії.

Винахідливі стрільці вже знайшли вітамін «К» - капуста, вітамін «З» — зупа й ін.

Байдак, побачивши, що з нього насміхаються, почав рятувати ситуацію. Ширше розводиться над вітамінами та на доказ, що він орієнтується в тих справах, каже: «Хто хворів на легені, той мусить їсти багато вітамінів».

— Та-де, це правда, — перебивають стрільці.

— Так, так, це правда, часом треба і внюхувати вітаміни. Я служив в одного господаря, якого син був хворий на легені, то лікарі приписали йому нюхати кінський лайняк!

Віст. Буйний, сміючись, перебивав, що це неможливе «Хворий на легені повинен мати зміну повітря».

— А що я кажу, власне цей хворий пішов з хати і спав біля коней, — сказав переконливо Байдак.

Щоб продовжити веселу розмову, віст. Тетяна поставила питання, яка з ярин має найбільше вітамін. Стрільці мовчали, думали, а Байдак, поправивши штани, завинув рукав догори, поправив шапку на голові — це була його звичка — і перший відізався:

— Гриби.

— Та де-там гриби. Вони передусім не ярина, — сказали стрільці.
— Так є, гриби ярина, бо ростуть на ярі.

Сьогодні віст. Тетяна вбралася в перешиту гранатову блюзочку. Кожна зміна «декорації», в кого то не було б, не пройшла уваги стрільців. Вони сьогодні, розохочені жартами, почали приглядатися, як пошита блюзочка.

Вихор: «Зле вшита». Буйний: «Чому?»

— Та бо буфків не має, виглядає, як міхунька, — по бойківськи «мішочок».

Віст. Сірий: «Та де воно так виглядає, тут фугів бракує».

Байдак, щоб стати в обороні блюзочки: «Та йдіть, ідіть! Ви всі не розумієте, жививаєте самі романтичні слова».

*

Дижурний дав знак рукою, що треба починати заняття. Жарти втихли і вояки сіли над зшитками.

Вже вечоріло. Зійшов стійковий, зголосив, що лісом проходили дівчата та весь час співали і вівкали. Значить, в терені спокійно. Одні вискочили послухати дівочих голосів, Рибалка-лемко і Пас-бойко сіли до змагань в шахи, дижурний почав приготувлятися до роботи біля кухні. Два завзяті шахісти розіграли першу партію в нічию. Щоб друга партія була більш завзятою, чотовий Пас каже:

— Граємо за те: хто виграє, той відважніший.

Щоб заспокоїти амбіції і запал двох друзів, вмішалася віст. Тетяна: «Краще за це не грайте, бо ви повинні оба виграти. Залишіть свою гру та ходіть до мене. Я вам поворожу, бо сьогодні добрий день».

На цю вістку не лише вони, але всі кинулись туди, обступили її кругом і наша «ворожка» почала ворожити. Одні приймали ворожбу звичайно, другі нею переймалися. Однак кожний нетерпеливо чекав своєї черги. В бункрі стало тихо, тільки злегенька звучав мелодійний голос ворожки.

Ст. віст. Рибалку цікавила доля рідні, яку невідомо куди вивезли з Лемківщини. Віст. Вихора непокоїла доля матері, що на Сибірі, батька, брата та сестри, що скриваються по селах перед большевиками. Не міг він притаїти свого зітхання до Катрусі. Віст. Буйний тужить за своєю Стефою і зітхає. Це в нього була перша справа,

лише відтак, що робить його брат — ст. віст. Гаєвий, який зимує над селом Т. Чи він ще живе? Віст. Сірий нетерпеливо чекає, коли йому віст. Тетяна розкаже про його зрадливу Ковальку. Чотовий Пас, хоч все це йому не до смаку, цікавий знати, що робить Цюришина Кася. Він вдячний їй, бо вона дарувала йому на зиму ковдру і покривала, вишила йому сорочку. Добра дівчина, стало про нього думає, молить Бога, щоб він щасливо пережив. — То ж його обов'язок хоч раз про неї подумати.

Ст. віст. Байдак не хоче, щоб йому ворожити про дівчат, а коли віст. Тетяна щось згадує, то він заперечує, махаючи руками, та, поправивши шапку і потерши рукою карк, сказав:

— Мені про сестру і брата ворожить, як їм хазяйство йде. Я «кус лабі» мушу знати, чи часом їх ворог не арештував за мене. Чи думають вони про мене?»

Хор. Мирон, глибоко «законспірований», мріяв про саму ворожку, але вона і не думала навіть про те.

Вони довго за мною блукали

Всі стрільці вже спали. Під піччю тріскотів вогонь. Тужливо стогнав вітер у комині. Службовий чистить бараболю і раз-у-раз чути хлюпінт води. Часом затне лушпинку і, задуманий, не струже, не ворухиться, вп'яливши очі в невідоме. Я довго дивився на нього. Це був мій відважний вояк Рибалка. Коли він запримітив, що я обсервую його, продовжував свою роботу.

— «Ай...ай...дай...ру...дай...руууу...пече...пече...» — понісся переразливий голос у сні віст. Буйного.

— «Збуди його, Рибалка» — кажу до дижурного. Пробуджений Рибалкою став оповідати, що йому приснився наскок, що він був ранений і ми, відступаючи, його залишали. А він просив, щоб не лишали його, а подали руку. Пообтирав хустиною піт і покотився знову спати.

Тільки він заснув, як вже Байдак почав говорити щось крізь сон. Чути тихий плач і хлипання віст. Тетяни. Дижурний збудив також і їх.

Тетяні приснився батько. Вона зустрінула його вперше після довгих років підпільної боротьби. Він прийшов її відвідати. Втім наскочили большевики і кинулись на її батька. Вона хоче стріляти з пістолі, але набої не спалюють. Тому вона плакала.

*

Переглядаю знову декілька записок. Вони прийшли до мене так, як в зажурений осінніми вітрами сад — нежданні квіти яблуні, що скоро зів'януть, залишаючи тільки гарний годин про весну.

«Друже Командире!

Вітаю з функційним підвищенням і бажаю якнайкращих боєвих та службових успіхів. Зустрів я Вашого виховника і познайомився з цілою Вашою лемківською одисеєю. Як же Вам живеться і працюється в Україні? Напишіть при нагоді декілька слів.

Дружній привіт!

Постій, 21.9.47 р.

Слава Україні!

Г.»

З Г. ми стали друзями ще під час першої большевицької окупації ЗУЗ, коли ми учителювали разом в одному районі. З приходом німців я стрінувся із ген. Перебийносом-Грицаєм. Тут з'явився також друг Г. Сл. п. ген. Перебийніс ще під час

пановання Польщі приходив до нашого дому, давав нам читати підпільну літературу і виховував. Знову розлучили нас три роки і ми зустрілись аж в 1939 р. в Березі Картузькій. Стріча моя і Г. з ген. Перебийносом принесла і багато користи. Він дав багато вказівок, поручив нам згромаджувати зброю, не віддавати німцям, вишколювати «Січі». В той час, коли відійшов ген. Перебийніс, я виконував функцію підрайонового, а Г. був моїм зверхником. На початку березня 1942 р. мене арештувало гестапо. Ввічі заглядала смерть. Я, будучи війтом волости, випорожнив був німецький воєнний магазин большевицької зброї, гранат і аmunіції, передав це нашим людям, а на те місце навіз артилерійських стрілен. Щоб мати краще «алібі», я повідомив «ортскомандантуру», щоб випорожнили цей магазин. І дійсно, німецьке військо забрало ці стрільна, але гестапо мене арештувало і, катуючи, хотіло довідатися, куди відійшла зброя. На щастя «ортскомандантура» не перебрала зброї з засвідченням і це мене врятувало. Я вперто заперечував всі закиди і, коли в моїй обороні станув німецький майор, я чудом вирвався з біди. Г. я зустрів знову на початку другої большевицької окупації — в «Холодному Ярі». Після мого відходу на Лемківщину він, будучи окружним, влітку 1946 р. відвідав мою сотню в К-і. Веселий настрій війська, боевий дух подобалися йому, а коли лікар сказав, що стан здоров'я сотні найкращий в окрузі, Г. склав мені признання.

*

Друга записка від Олега, колишнього виховника відділів «Булава», «Басейн», а останньо моєї лемківської сотні до вересня 1946 р. Перейшовши з Закерзоння влітку 1947, він обняв пост районного С-и.

«Вп. Друже Командире !

В першій мірі прийми від мене побажання якнайкращих успіхів на новій дорозі і новому пості. Вірю, що про Хрена тепер ще більше заговорять, як говорили до цього часу. Чую, що будеш в тому терені, де зараз я. Як прийдеш до куша д. Дора, а мене не було б там, то спитай, де я є і нехай пішлють когось по мене, то я прийду. Дещо поговоримо і зап'ємо. Казав я Тобі що тут цінять людину по її праці і здібностях. Я недавно був з к-ром Бором. Він почувається добре. Командире, Ти мені говорив, що Ц. дуже підупав на силах. Якщо він біля Тебе, то візьми його з собою до мене. Тут дістане добре місце, харчі і відповідну працю. Тут також цікаві подивитися на Тебе. Як тепер Тобі поводитьсь? Чи воював дещо чи ще ні? Як почувається к-р Стах і всі інші стрільці та командири, чи вже прибралися і відживилися? Чи задоволені, що знаходяться в Україні? Чи стрічався з к-ром Мироном? Якщо йдеш туди, візьми собі декілька добрих, певних, відважних стрільців та хоч одного доброго роєвого. На чужих стрільців годі полягати. Приходи чим скоріше, бо зима недалеко. На тому кінчу, про решту поговоримо усно. Поздорови від мене к-ра Стаха, Цяпку, Вирву, Довгого і всіх інших к-рів та стрільців. Побажай їм якнайкращих успіхів.

Вітаю щиро!

Постій, 22.9.47 р.

Олег.»

З д. Олегом я бажав стрінутися ще під час рейду в жовтні 1947 р. Був вже близько нього, але сніг перешкодив.

З добрим моїм другом Олегом вже не стрінуся ніколи, бо він відійшов туди, куди відійшло багато героїв.

Олег походив з села Ч., був волосним війтом в Р. під час німецької окупації і разом працював в рядах революційного підпілля. В 1944 р перейшов до УПА, де

ввесь час виконує функцію виховника. Своєю дружньою поведінкою, життєвим досвідом, ідейністю зумів виховати дисциплінованих і ідейних вояків.

*

Третя записка від д. Бориса, що був районним в ІІ районі на Лемківщині. Тепер ту саму функцію виконує в ІІІ р-ні С-ни.

«Слава Україні!

Друже Командире!

В першій мірі мушу вам погратувати за високе відзначення, яке Ви одержали тут. Тішить мене, що Ваші боеві заслуги на Лемківщині належно оцінено і нагороджено. Маю бажання Вас зустрінути і думаю, що вкортці діб'юсь до Вас. Як відчуваєте себе в новому середовищі! Щиро вітайте від мене д. Тетяну і всіх інших моїх знайомих, що тепер біля Вас. Ще одне прохання: чи не міг би я одержати від Вас якого автомата? Я маю голендера з 25 набоями і з терену не можу стягнути.

Вітаю щиро

Постій, 16.8.47 р.

Борис».

Бориса пізнав я на Лемківщині зимою 1947 р., коли ми переходили рейдом через його терен. Врадуваний тим, що появилися 2 сотні: моя і к-ра Стаха, прилучується з своїми стрільцями до нас, рейдує разом і тішиться тим, що ми скликаємо збори, пропагандивні розмови і підносимо на душі населення. До того часу було так, що польські відділи свobodно ходили по терені і вганяли за малими групами повстанців. Коли ж ми появились там, відразу зникли ворожі спецгрупи і повстанці могли віддихнути. Після нашого рейду він написав записку, а в ній сказано: «Ваш рейд зробив більше, як цілорічна праця одного пропагандиста».

Переписуючи ці записки до моїх споминів, прийшла мені думка, що хтось з читачів зможе поставити питання, пощо їх подаю. Роблю це тому, що хочу дати сил'ветку повстанців та взаємин між ними, їх тематику в записках, картини з життя. При тому коротко згадую про кожного автора. Я свідомий, що завтра не один з них відійде у вічність.

Записки пожовкнуть в підземельних криївках... Краще, хай будуть записані в споминах. Деякі речі треба було пропустити з огляду на конспірацію, можливо, що вони і пропадуть безслідно. Все одно. Легше на серці, коли їх пишу.

Перший алярм — На розвідку

Грудневий ранок вітав свіжим, білим снігом. Падав він на землю та ялички, як втомлені метелики.

Стрільці вивчали лекцію про Англію. Бажаючи уприємнити цю лекцію, стрільці ставлять пропозицію: «большевики скрізь репетують, що в Америці і Англії робітники дуже бідують, а в СССР, під «сонцем сталінської конституції» — «щасливе та радісне життя». Та чи не міг би Сталін забрати з Америки та Англії «покривджених» до советського «раю» і вже був би святий спокій?»

Слухаючи це, чотар Пас, що в ту хвилину якраз перечищував скелко і замалював собі вуса, дораджує:

— Я радив би післати туди всіх пузатих большевицьких вельмож і «доблесную галодную камсамольську маладьож». Хай ідуть подивитися як там в Англії ті «голодуючі» робітники їдять. Та ж вони не бачать на свято свободи того, що там робітник має на будень.

Втім стукає стійковий. Вдарив дзвінок. Увага! Алярм!

Збираю скоро матеріяли. Стрільці хапають за зброю. Вибігають на бункер, займають становища, чекають, аж ми всі повиходимо. На верху в лісі у віддалі 15 м чути большевицькі крики: «давай вперьод!» і крісові постріли.

Ми всі на верху бункру, тільки одна Тетяна чомусь не вилазить. Я вскочив до бункру. Що властиво з нею? Вона холоднокровно стоїть у виході, в руках тримає банку бензини та сірники.

— Вилазьте скоро! — кричу до неї.

— Чекайте, будьте спокійні. Ви будете стріляти, я ж за той час бензином облию бункер і запалю. Та це ж був би сором, щоб ми ворогові залишили нашу хату.

Погоджуюся з нею і вертаюся на становище. Ворог товчється біля нас далі. Кожний лежить на становищі в снігу і чекає, коли покажуться зпоміж смерічок ворожі голови. Серця товчуться. Ну, щоб вже скоріше, бо таке чекання хвилює. Або вийдуть на нас, або оминуть.

— Давай, пайдьом!.. твою мати!

Я догадався в ту мить, що це п'яні большевики переходять через ліс. Це не облава. Тільки лежати тихо і далі вважати.

Ще декілька хвилин і ворожі голоси втихли. Постріли віддалювалися від нас. Поволі піднімаємося. Стоїмо ще півгодини і по одному починаємо вертатись до бункру. Звичайно після алярму в бункрі панує гумор, прийшло відпруження. Стрільці почали жартувати з ст. віст. Байдака, що лежачи на становищі, придивлявся до дзеркала, щоб переконатися, чи він дуже зблід.

*

Надходило полудне. Весело засвітило зимове сонце. Сніг почав топитися. Обертає полудневим вітром. Весело співають снігурі: сінь-цінь, сінь-цінь. Віщують, що буде «попуск». Під вечір постали прогалини, місцями почорніла земля, можна в село, на розвідку. Тільки стемніло, трійка: Пас, Вихор і Сірий — відійшли. Хор. Мирон пішов надслухувати.

Віст. Тетяна хотіла навчитися гри в шахи. Спочатку це справляє їй труднощі, але, коли пізнала всі правила гри, почала змагатися з найслабшими стрільцями. Втім входить хор. Мирон і каже, що в селі блистіли ракети і чути було автоматні черги. Зле. Мабуть була стріча, або наскок ворога. Ожидаємо нетерпеливо повороту наших розвідників.

Щось після двох годин прийшли вони втомлені, потовчені, подерті дротом і цвяхами. Але, Богу дякувати, бачу всіх трьох живими. Чот. Пас звітує:

— Тільки ми підсунулися до села, подалися до певної хати за розвідкою. Двох нас увійшли до середини. Віст. Сірий остав на стійці. Лише я сказав декілька слів, як по вікнах хати посипався вогонь з автоматів. Кількарічний хлопчик господаря був вбитий відразу на місці. Кулі прискали по горшках, столі, обривали вапно із стін. Як тільки посипались стріли, ми припали до землі, на руках виповзли до сіней, а знаючи, що ворог б'є також по дверях, стрибнули через поріг і покотилися по подвір'ю. Виходило, що ворог лежав на засідці і, побачивши нас, пішов за нашими слідами.

— Наш стійковий перший почав стріляти, щоб стримати ворога і уможливити нам відхід з хати. Вогонь був спрямований до хати, бо ворог не знав, де стоїть стійковий. Все було б гаразд, якщо б ворожі ракети нас не осліпили так, що ми не могли віднайти виходу з загороди. Відступати, коли ракети блищать, було цілковито неможливо. Якимсь чудом ми допали діру в плоті. Перервалися в город, вибігли на колючий дріт,

який відкинув нас знову на 2-3 м до заду. А тут босячня за плечима. Лушать, аж у вухах дзвонить. Допавши потоку, стримуємо ворога вогнем автоматів і хильцем відступаємо.

Розвідки не принесли жадної. В селі зараз погасли лампи, люди позамикали двері і після такої події ніхто не дістанеться до хати.

Сьогоднішня зустріч з ворогом — для нас погана справа. Можливо буде облава. В додатку переходила коло нас ще група большевиків і не знаємо, чого вони хотіли.

*

Наступного дня користаю, що сніг ще більше стопився, й іду сам із стрільцями домовитися з одним певним господарем, який має інформувати нас про те, що на ліс іде облава.

Перебираюся за стрільця, беру старий військовий плащ, кріс. Неголений, на голові найгірша шапка. Всі мене мають кликати «ти», по псевді Борщ. Нашим роевим буде чот. Пас. Найбільше жаль мені голити вусів. Хочу почути сам, хто є той господар, чи може він бути нашим довіреним. Тоді дам йому відповідні вказівки.

На присілку дістали розвідку, що в селі спокійно. Прямуюмо до того господаря, що його стрільці вважають найпевнішим. Після одногодинної розмови я впевнився, що він чесна людина та ідейний українець. Тоді виступаю з нашими пропозиціями. Господар, не думаючи довго, дає свою згоду.

— Стільки повстанців вже згинуло. І так багато людей вже вивезли вороги на Сибір, то чого я маю боятись смерті.

Ми умовились, коли в терені спокійно, то він буде висилати свої діти на санки. Крики дітей будуть для нас знаком, що немає небезпеки. Коли ж в селі буде ворог - буде тишина. Коли ж ворог буде йти на ліс, то господар має кувати рафи до коліс.

*

В бункрі чекали нас не терпеливо. Кожний думав, як вже я пішов в село, то принесу не знати які відомости. Та новин не було багато.

Група большевиків, що переходила була лісом, це лісоруби, що вештаються всюди. З ними є перебрані на звичайних вояків старшини МВД. Вони якраз зловили господаря, що гнав самогон. Виходила перша горілка — не фільтрований сироп. Вони припали до нього, випили до дна і п'яні пішли нашим лісом.

Тепер большевики застосували нову тактику. Група заходить вночі до якоїсь хати. Сидять там без світла і без стійки. Заглядають через вікна, або віконця в стайні, чи на стриху — і так цілу ніч чекають на повстанців. До однієї господині зайшли вони голодні, мов вовки. Цілий день гонили по лісі, перешукували потоки, а тепер прийшли на засідку в село.

Господиня поклала дітей на печі, а сама почала готувати вечерю. На стіл поклала хліб і пішла по молоко. Коли вернулася, большевики вже з'їли хліб. Ставить на стіл молоко і йде по варену картоплю. Вернувшись, не застала на столі молока. Пригадала, що має ще капусту. Пішла по неї і за той час большевики з'їли бараболю. Діти почали собі просити їсти. Господиня, щоб запити собі з большевиків, крикнула до дітей:

— Будеш тихо, хочеш, бим тя поставила в миску, то тя зараз зіжруть!

Але босякам це нічого. Вони пішли ще до другої господині й поз'їдали в неї теж все, що було. Недаром повстанці співають:

«Приходять до хазяйки:

«Дай хазяйка кушать!»

Курку з квасним молоком

Жеруть, аж ся дусять».

Стрільці мають слово

Віст. Тетяна розгорнула газету і сказала:

— Слухайте, прочитаю Вам тост Сталіна з 1947 р. за російський народ.

І читає: «Я піднімаю тост тому, що це найвидатніша нація з усіх націй... Що це керівна сила... що в нього (російського народу) стійкий характер, ясний розум і терпіння». «А далі, — сказала віст. Тетяна, — тут пишеться, що СРСР - це держава найпередовішої демократії, найпередовішої науки, а західня наука — це гниль і грязь. Друзі, я хотіла почути Ваші думки на цю тему».

Лемко Рибалка любив підтримувати ініціативу її — лемкині і сказав:

— Я бачив большевицьку культуру російського народу. Їх партизани в 1944 р. були в моєму селі. Приходили із шкіряним міхом, грабили, що тільки попало і зливали до того міха, як моя мати до корита для свиней: молоко солодке, квасне, яйця, кашу, голубці, борщ, капусту, варене м'ясо. Це несли до лісу для своїх командирів. От так жив «старший брат». Я знаю теж їх ясний розум, як вони вміли красти годинники, насилувати навіть 50-річні жінки, а брехати так, що ніхто інший в світі не потрапить. Зрештою про це все знає вже дещо світ. Коли советська армія входила в Чехію, чехи ставили їй тріумфальні брами. Але большевики розбивали пивниці з вином, побивали пляшки чергами автоматів. Обкрадали чехів з годинників. Не дивно, що одного разу, коли в Празі виставлювали фільм, який показував зустріч Сталіна з Черчілем — Черчіль мав на руці годинника — із залі почувся голос: «Черчіль, сховай часи, бо ті Сталін везмі!»

— В Кракові є пам'ятник Леніна, що рукою показує на захід. Однієї ночі хтось повісив йому на руку будильник з написом: «Зрабовалесь в Європе вшистске зегаркі і ровери, то везь еше тен грат до холери».

— До одного годинникаря прийшов руский-комсомолец. Приніс йому великий будильник і наказав зробити з нього три малі. Коли майстер почав йому з'ясовувати, що це неможливо, большевик сказав: «Та я тебе освободіл од фашистских варваров, а ти мне не хатіш сделать часов. Вот тепер махнем: я тебе даю большие часы, а ты мне етиє маленькие». Без питання забрав малий годинник і вийшов. Таких прикладів я можу навести сотки.

Слово забрала віст. Тетяна:

— Большевики кажуть, що, якщо б не російський народ, то України не було б. Про Україну ніхто на світі не чув би. Кажуть, будьто український народ «із святим вогнем любови» і безмежною відданістю рідному братові — російському народові був вдячний за те, що кожний наш письменник, мистець, науковець черпали «передову науку» від «старшого брата». З вдячності за те — нібито «добровільно» — посилає Україна до Москви мільйони пудів хліба, масла, м'яса та чолобитні в листах до Сталіна. Російський народ дає «єдинокровним братам» «велику допомогу», н. пр., тисячі пар лівих кальошів, вагони одеколону, тисячі орденів і медалів, цілі транспорти горілки й порожні цистерни, щоб вивозити з України нафту, бензину й олій. Присилає «найкращих» своїй спеціалістів, щоб керувати роботою українських робітників, а на правду, щоб експлуатувати і визискувати український народ. Великі простори наших лісів замінилися в пустирі, все вирубують і вивозять.

— Сталін і російський народ також, нібито, дбають про оздоровлення українського народу. На ділі в наслідок масового насилування жінок жахливо

ширяться венеричні недуги. Є в нас райони, н. пр. Славський, де 80% населення венеричні хворі.

Ст. віст. Байдак:

— А «найбільш демократичні» вибори, це хіба не «краса російського народу? Та моє село цілком не брало участі у виборах, а большевики написали в пресі, що село голосувало на 100% за партію Леніна-Сталіна. В сусідньому селі большевики стріляли до людей, що втікали, бо не хотіли голосувати. Зайшли до церкви, коли відправлялася Служба Божа і кричали, щоб люди зараз ішли голосувати, бо інакше кинуть гранати.

— А як виглядає свобода релігії? — Одних священиків постріляли, других вивезли на Сибір, а ті, що підписали православ'я, мусять бути сексотами. Багато церков позамикали на ключ.

Віст. Буйний:

— Ми пізнали також «стійкий характер» російського народу. От в селі С. большевики зарізали дитину багнетами, а в Н. їх 15 знасилувало одну дівчину. Її били, катували, відтак натирали сіллю, пекли на кухні і знову натирали сіллю, щоб вона призналася, що співпрацює з повстанцями. Так виглядає «терпіння» російського народу.

Хор. Мирон також забирає слово:

— Ось розкажу вам, для кого курорт в Моршині. Всіми вигодами курорту користується виключно сталінська кліка. Для них є з комфортом все, що тільки захочуть. Деколи для ока, присилають туди також декілька робітників і колгоспників. Всі вони бідно одягнені. Один колгоспник приїхав навіть без шапки і босий. Ще не вилікуваний, завинувши ноги в онучі, таки без шапки, поїхав додому. Медсестра збирала від робітників санаторії гроші на білети колгоспникам додому. Це приклади на те, яка різниця між совєтською пропагандою і дійсністю.

Ст. віст. Рибалка:

— Читаючи пресу, на кожному кроці зустрічаємо оповідання про «радісне і заможне колгоспне життя». Тимчасом у нас колгоспники йдуть на жебри до одноосібників, бо збіжжя з колгоспу забрала держава. Читаю, що селяни, переконавшись, що «багате життя стелеться тільки через колгосп», добровільно, з великим вдовolenням заклали його в себе. Іду до того села і довідуюся жахливі речі: ні один селянин не підписав заяви про вступлення до колгоспу, хоч ламали пальці, а багатьох скатували так, що лежать на постелі, а в додатку цілковито їх ограбили. Самі силою заклали колгосп, а в газетах пишуть щось інше.

— Стийкий характер і ясний розум» російського народу ціхують також жорстокість, дикунство, перфідність, бандитизм, нахабність, насильство, підступ, брехливість тощо. Візьмім, н. пр. таке: хто бачив, щоб вбитому воякові виколювати очі, відрізувати ніс, вуха, а потім, прив'язавши його коневі до хвоста, тягнути по районі? Так вони роблять не тільки з нашими повстанцями, але теж своєму вбитому видовбують очі, відрубують ніс, везуть до району і кажуть, що це зробили повстанці. Так поступає підступна і жорстока дич. В районі немає ні однієї могили повстанців, хоч згинуло їх не мало. Тіла кидають до каналів, розтягають псами, або спалюють, щоб не остав свідок слави, якого вони так бояться. Де лише стрінуть могилку повстанця, розкопують її, а кости забирають невідомо куди.

Накінець забрав і я слово. Розказую стрільцям, як большевики в хитрий спосіб замилюють свої бандитські злочини перед світом.

24 січня 1946 р. один відділ ВП (Війська Польського) напав на Завадку Морохівську на Лемківщині. Палили село і різали людей. В той час моя перша і друга чота господарювали в Загір'ю, а я з двома чотами і з боївкою СБ (Служби Безпеки) д. Гуцула пішов наступом на ворога. По півтора годинним бою ми звільнили село. Здобули міномети, кулемети й ін. Наступного дня ворог ще раз наступає на село більшими силами і вирізує впень всіх, хто жив в селі. Багато дітей, жінок, стариків — були жакливо порізані багнетами. Заки прийшов на оборону села, ворога вже не було.

Про це все я склав акт і вислав на адресу однієї родини мого стрільця до США. В газеті «Свобода» появилася стаття про різню Завадки Морохівської. У відповідь на це большевицька газета в Канаді «Українське Слово» пише спростування, в якому «доводить», що село вирізали повстанці разом з АКістами (Армія Крайова) з села Небещан. Побіч цього, в цій самій газеті є ряд листів з УРСР до українців в Америці, що їм в Україні живеться «радісно, заможньо і щасливо». Очевидно, ці листи фабрикували самі енкаведисти.

Внедовзі мені пощастило, 27 лютого 1946 р. в с. Волиця піймати двох польських старшин та п'ятьох підстаршин що їхали з двома батальйонами нищити с. Прибишів. Скок відбувся в хвилині, коли польське військо переїжджало підводами. Ворог довідався про наш наскок лише в Буківську.

28 лютого насакає він на нас в с. Кам'яне, але тому що наша сотня була в комплекті, розбиваємо ворога і гонимо його аж до Буківська. Починаємо робити слідство. Пор. Кузьма і хор. Н. (не пригадую собі його прізвища) признаються, що брали участь в мордуванні населення Завадки Морохівської. Вони оповідають докладно про морди. Сам Кузьма, що прийшов з ССРСР, як большевицький старшина вишколювати польську армію, заколов багнетом 11 осіб. Зізнання злочинців випущено окремою книжечкою на кількох мовах.

Багато ще дискутували стрільці, наводили речеві приклади. Можна було б ще багато записати. Про звірства ж «старшого брата» — російського народу будуть писати колись томи і хто знає, чи вдасться зібрати хоч половину їх.

Потоп в бункрі

Алярмовий будить:

«Командире! командире, вставайте, вода заливає бункер!»

Коли я піднявся на причі, побачив, що в бункрі плавала підлога, а на ній наші чоботи. Сніг, що стопився, наробив нам багато лиха, Одною стіною увірвалася до бункру вода. Треба вичерпувати, виносити її, щоб не замокла картопля і мука, бо тоді все пропало. Всі босо стаємо ланцюгом аж до виходу. Вичерпуємо воду і виливаємо її надвір. За п'ять годин дуже неприємної роботи у воді, бо ломить кости — ми винесли пів тисячі відер, а сліду, щоб меншало не видно. Треба шукати іншого способу. Джаганами і сокирами стрільці видовбують каналик вздовж тунелем аж до потоку. На полудне наступного дня ми були з роботою готові. Воду спустили. Перебираємо замоклу картоплю до мішків, укладаємо біля печі, щоб підсохла.

В бункрі стало вогко, зимно, непривітно. Із стін капає на причу, промакає стеля, кожна робота устала. Маємо науку, що треба мати в запасі не лише збірник на воду, але й канал. Стелю треба по дошках накривати «папою» або бляхою. Всі сидять тепер, підобгавши ноги, на причах, понакривалися палатками й чекають вечора, щоб розпалити в печі.

Все моє майно і звіти покладані в шкіряній торбі, яку подарував мені к-р Тараско. Вона стоїть біля моєї голови, щоб на випадок алярму її першу вхопити. Наказ був такий: на випадок ворожого наскоку — рятувати документи, не зважаючи на життя, бо в них були важливі звіти, інструкції та накази.

Вода, протікаючи крізь стелю, замочувала нас, наше білля, одяг. На додаток злого, кинулися ще й насікомі. Большевицький порошок проти них нічого не діє. Робимо з палаток параван і тоді ходимо по черзі на «облаву». Кожний із стрільців старається подати якнайменше число «знищеного ворога».

Вечором переконаємося, що насікомих не знищимо, поки не випариться білля та одяг. До одної порожньої бочки наливаємо відро кипятку, вкидаємо розпечене в печі каміння і на зроблене над водою руштування кладемо білизну, накриваємо бочку і тримаємо так 20 хвилин. Після цього ми вже мали спокій з «ворогом» і «облавами».

*

З часом постала потреба шити одяг, білля і обуву. На це матеріал в нас був.

Віст. Тетяна вчить стрільців краяти й шити сорочки, віст. Сірій — робити чоботи, віст. Буйний — стригти. Мені ж припало пороти старі штани і блюзку, щоб шити з кльоту маринарки й штани. В бункрі все нам скоро протирається. На декілька вечорів бункер змінився у кравецький варстат. Ми могли давати таку роботу на села, але я хотів, щоб стрільці самі навчилися давати собі раду.

Незабаром притис мороз. В нашому тунелі замерзала вода. На сходах, якими сходилося до кринички, появилися соплі і груди льоду.

Одного дня ст. віст. Байдак пішов з відрами по воду. Минуло 5 хвилин, а його немає. Стрільці йдуть глянути, що сталося. Наш бідний Байдачисько, злязачи в долину, поховзнувся і коміть головою полетів аж в криницю. Там ввесь скупався, а тепер викручував одяг, бо встидався входити мокрий до бункру.

*

Хто має гарні спомини із студентських років, з Андріївського вечора, той не може забути його і в партизанському бункрі. Хор. Мирон мав спомини з гімназії та із студій теології, віст. Тетяна із учит. семінарії в К-і та з підпілля. Стрільці знову по своєму згадували цей вечір, як бувало вони забавлялися в своїх селах. В мене теж зібралося багато споминів з різних років. Тому не дивно, що ми всі разом старалися уприємнити собі час на Андріївський вечір.

Провід вела, очевидно, віст. Тетяна. Стрільці, не знаючи ще всіх ворожб, бажали, щоб вона вивела кожную ворожбу. Хоч більшість з них в те все не вірила, але таке віщування мало на них деякий вплив.

Як тільки завечоріло, частина вояків пішла над бункер, щоб внести до хати дров — чи будуть поліна до пари ні. Кому вийдуть до пари, той цього року оженився. Коли почали повертатися дровоноси, постав загальний сміх, бо наклали таку купу дров, що вистарчило б на декілька днів. Ніхто не признався кому вийшло до пари. Віст. Тетяна налила води в посуду, топить свічку, бо ми не мали воску і кожному з черги зливає: хор. Миронові вийшли праліси і гори, чот. Пасові, віст. Вихореві, віст. Сірому — те саме. Віст. Буйному — колиска і мала дитина. Ст. Віст. Байдакові — могили й хрести. Тетяні — вінок і могили, ст. віст. Рибалці — воїн на коні, а мені побосвище і окопи.

Тепер з черги третя ворожба: в мисці, наповненій водою, на коробці від сірників плаває маленька свічка. Кожний нас на краю миски тримає папірчик, на якому написано ім'я дівчини, яку він бажає взяти за дружину. Коли свічка, плаваючи,

підпливе й запалить папірчик, то той найскоріше оженився з цією ж дівчиною. Так повторялося два рази: весілля вийшло віст. Буйному та віст. Вихореві, більше нікому.

Під шапку віст. Тетяна кладе грудку глини (могила), вінок (весілля), перстень (заручини) та цигарничку (старий парубок). Витягаючи так за чергою, вийшло: хор. Миронові — вінець, чот. Пасові, віст. Вихореві і віст. Сірому — глина, віст. Тетяні — вінець, ст. віст. Рибалці — перстень, а мені — цигарничка. Це підхопили стрільці і давай тішитися: таж ви, друже командире, мусите наперед нас поженити, тоді ми будемо думати про вас. Глина дещо засмутила стрільців. Це ж була трійка, що постійно ходила на розвідку. Боево зіграні хлопці потішали один одного: «Та бодай не жаль, що всі три разом. Як нам прийдеться впасти, то «шкробнемо» кожний по кілька большевиків». Хор. Мирон радів, що йому вийшов вінець, може справді йому усміхнеться щастя. Він мріяв про ту, якій те саме показалося.

Розбавлені стрільці жартують пізно в ніч. Віст. Тетяна оповідає про інші ворожби, напр., про те, як дівчата перев'язують нитку через стежку, якою найчастіше ходить милий. Коли він перерве нитку, ідучи стежкою, то оженився з нею. Обов'язково мусіла віст. Тетяна — на прохання всіх стрільців — ще поворожити всім на картах. За ворожбу не вільно дякувати, бо тоді, що добре, не здійсниться.

*

Читач, що не брав участі у визвольно-революційній боротьбі під большевицькою дійсністю, напевно подумає: «і щож, зле їм було? Гарне було життя, веселе, пригоди, а як часом небезпека — то трудно.»

Ні, дорогий читачу, так воно не було. Правда, були веселі дні, бо ми самі старалися робити їх веселими, щоб не глядіти завжди в жорстоку дійсність, яка нервово і фізично вичерпувала нас всіх. Навіть в цю хвилину, коли ми були найбільш веселі, таки хтось наслухував, переривав сміх або розмову сигналом «цить». Всі відразу мовкли, а як на бункрі було чути підозрілий стукіт, хапали за зброю й обережно підходили до віка і мін.

*

Андріївська ніч цілувала примкнені очі повстанців, що лежали на дошках причі. Під землею, в бункрі.

Прийшов ранок. Підіймаються друзі один за одним і кожний розказує про свій сон: хор. Миронові, чот. Пасові, віст. Вихорові і віст. Сірому приснилися такі ж сни: чужі країни, великі ліси, гори, ріки і кордони. Віст. Тетяні приснився дивний сон: була велика, осіння хуртовина. На широкому, рівному полі зловіщо шуміла суха трава. Вона йшла в п'ятому ночі. Перед собою шукала тіні ворога, що чигає в засідці на життя людей. Пройшовши поле, ліс і знову поле, прямує до села. В руках тримає пістоль. В селі зустріла свою двоюрідну сестру, що її не бачила довгі роки. Їй вона розповіла про той вінок, що показався їй з воску в Андріївський вечір. Вони довго говорили про вінок і раділи собою. Сестра розказувала про знеможеного батька. Він тужить і плаче за Тетяною, благословить її труд та боротьбу. Мріє вітати її у вільній Україні... Вони ще довго говорили.

Опісля виходить з хати, вітер жалісно гуде в садах, замітає пожовкле листя на дорогах. На полі свистіли й шуміли стерні. Втім на шляху побачила перед собою кривавий листок, що припав до землі. Вона побігла ловити його, а він, замінившись в зірку, став підійматися вгору. Ловить його руками, а він змінюється у вогнисту грань, неначе блискучий криштал льоду — й вогнистою кулею падає на землю. Вона в розгоні настолічила її ногою. Ця іскорка так запекла її, що вона збудилася.

Цей дивний сон слухали всі з неспокоєм. Стрільці задумались. Це на неї погано подіلالо, але, вставши на рівні ноги, почала ходити чотири кроки туди й назад. Відтак, піднявши прямо голову, своїми розумними, карими очима глянувши на стрільців, питає: «А ви чого так задумались? Сон — мара. Це право ночі. Ось що найважливіше: ніщо не спинить життя, коли воно йде в боротьбі за рідну землю, за юний спів, за усміх дитячий, за наші крилаті дні, за щастя України».

*

Збірка до ранньої молитви! В лаві стояли стрільці. Червоним світлом горіла лампа. Глухо та чарівно проходила молитва українського революціонера.

Ідуть дні за днями

Коли людина сидить в бункрі зимою безчинно, дні видаються довгі, нудні й тривожні. Натомість при праці пливають вони скоро. Людина забуває тоді про дійсність, стає спокійніша, зрівноважена і вдоволена.

Звичайно до полудня праця під землею проходить легко. Пополудні, зокрема після їжі — внаслідок браку чистого повітря — людина почувається ослабленою. Трудніше склеїти думку. Вечором, коли зійде стійковий, стає веселіше і праця набирає скорішого темпа. На це впливає певність себе, що вже сьогодні не буде наскоку.

Вдень треба часто виходити наверх, щоб дихнути свіжим повітрям, почути дещо від стійкового та самому наслухати.

Окрема тема, це відгадування, яка буде зима. Такі питання пізною осінню і на початку зими завжди ставлять повстанці старим селянам, які мають на це свої пояснення. Якщо шишки знаходяться на верхах ялиць, то зима буде сильна, при кінці, «завалиста»; коли на середині — буде строгий січень; як на долі — сильна заметіль на початку зими. Якщо пізною осінню є багато підпеньків, то буде легка зима. Коли підпеньки появляться вчасною осінню, буде строга і вчасна зима.

Коли впадуть сніги, важко посилати стрільців на розвідку до села. Ворог може по слідах прийти аж до бункру. Туга за людьми, за новинами, за розвідкою приневолює стрільців часто балакати, коли нарешті буде «попуск». В цьому повстанці добре орієнтувались. Ось, н. пр., в нас, коли гудів «Оровий» — це віщувало, що сніг не буде топитися, що прийде мороз і вітер із снігом. Коли шумів «Столець», буде зміна. Тоді шумлять потоки, сніг чорніє, а під яличками колом розтоплюється сніг. Як побачимо ясний сніг, аж важко на нього дивитися, і снігурі співають сумно — цінь-сінь, цінь-сінь — це означає, що скоро буде падати сніг. Коли снігурі співають — цінь-сір, цінь-сір — обов'язково буде тепло. Вони тоді менше звиваються за їжою, не скачуть під ноги стійковому. Не докучає їм холод і не тривожить небезпека, що не буде що їсти, коли впаде сніг.

*

День святого Миколи завжди нагадує давні-давні, юні роки. Наша трійка, віст. Тетяна, хор. Мирон і я, ті, хто зазнали студентських часів, згадували миколаївський вечір по своєму. Наші друзі-вояки — знову по своєму. Для нас святмиколаївський вечір був традиційний, коли ми ходили до середньої школи. Колись, ще учнями в гурті своїх шкільних товаришів ми ішли на традиційний миколаївський вечір, щоб там зустріти не лише невеличкий подарунок, але щоб серед радощів, сміху і жартів провести вечір.

Наші друзі-стрільці згадують також свят-миколаївський вечір в своїх рідних, селах, читальнях «Просвіти», що приносив їм вдовolenня з самої вистави більше, чим з подарунків, які вони діставали того вечора.

Це було минуле, а тепер жорстока революційна дійсність.

Наших стрільців запрошували знайомі дівчата, щоб вони вийшли з лісу по подарунки. Але твердий закон конспірації забороняв. Ворог слідкував за тим, чи не появляться повстанці, бо тоді знатиме, що десь недалеко вони зимують. Тому до села заходили тільки в дуже важливих справах.

Щоб цей день був для стрільців веселий, віст. Тетяна запропонувала, щоб для стрільців ми приготували миколаївські подарунки. Коли вони лягають спати, ми ніби то ще викінчували канцелярійну роботу й сидимо далі. На заваді нам дижурний. Проворна віст. Тетяна, мовляв вона хоче нині митися — каже, що сьогодні вона буде дижурна.

Стрільці сплять. Ст. віст. Байдак вже крізь сон говорить про свій завтрішній дижур. Йому завжди прикурювалася каша або зупа й він крізь сон виразно говорить: «каша. каша... як та каша... то є дуже добра каша...»

Взагалі, коли стрільці спали, можна було часто чути тривожні оклики: «ох, ох... ох! бий! стріляй! Кидай гранати!» Це стрільцям снилися погані сні, бої з ворогами, наскок, облоги. І не диво, кількарічне напруження боротьби вичерпало нас нервово так, що ця тривога увійшла в кров і нерви. Людина хоч вже спала, не мала спокою. Та чи хто зрозуміє нас зтих, хто живуть на вольному світі? Чи здаватимуть собі справу, чи зуміють бодай в малій частині усвідомити нашу дійсність?

В творі Турянського «Поза межами болю» виходить на перший план проблема голоду. Біль цей страшний, але на те, щоб не з'їдати людину, є рада — куля в лоб. І можна твердити, що в постатей Турянського найстрашніший був страх перед смертю.

В нашому житті небезпек є десятки більше, як смерть. Повстанці бояться, щоб не впасти живим в руки ворога. Хочемо жити на те, щоб продовжити боротьбу та довше працювати для України.

Бажаючи стрільцям дати відпруження, готуємо для них миколаївські дарунки. Віст. Тетяна пече миколайчики і пампушки. Я за цей час пишу для кожного стрільця листи «від св. Миколая» у формі віршів. Хор. Мирон рівнож щось записує. Коли робота була закінчена, пакуночки з різгами й листами приготовані, віст. Тетяна пішла над бункер порозвішувати їх досить високо на яличках, щоб кожний завтра рано намучився доволі, заки його зійме. Падав легенький сніг і замаював білим пухом яличку з миколаївськими подарунками.

Відходячи спати, віст. Тетяна просила нас не гніватися, коли вона завтра буде без настрою. Це нас здивувало. Вона пояснила.

— Завтра ім'янини мого батька. Матуся моя померла, коли я мала 4 роки. Батько був для мене всім. Він мене безмежно любив. Коли я піросла, післав мене в школу. Вдома в нас були злидні. Останній гріш, який тільки батько мав, ішов на те, щоб я закінчила вчительську семінарію. Я хочу цей день присвятити своєму батькові, бо знаю, що він буде весь час тільки думати про мене. Я до батька відчуваю безмежну любов і вдячна йому за те, що виховав мене, образував, навчив любити Україну гарячим, лемківським серцем. Коли я йшла в повстанці, він благословив мене і казав: «ніколи назад, а завжди вперед, хоч може і впасти треба буде!»

Коли віст. Тетяна пішла спати, ми ще для неї приготували подарунок. На завтра все було готове.

На світанку зчинився в бункрі рух: «Миколай був у нас, Миколай!» Хор. Мирон зривається на рівні ноги — він у нас найбільш побожний — і починає співати: «О, хто, хто Миколая любить!», а ми всі за ним тягнемо хором.

Треба було бачити, як старі діти дерлися по яличках, кидалися до пакунків та з великим зацікавленням розпаковували їх. Листи, що висіли біля різок, кожний ховав незамітно до кишені, думаючи, що там для нього багато несподіванок, які можуть викликати сміх між стрільцями.

Одна тільки віст. Тетяна не йде на бункер, бо собі пакунка не зробила. Вона рада, що всі вдоволені й тішаться. Втім приходять стрільці й питають, чому вона не йде по свій пакунок. Вони були б його принесли, але він так високо припнятий, що, хіба, мусить приставляти драбину. Віст. Тетяна вибігає скоро наверх і без труду вилазить на яличку та знімає пакунок. Вона рада, що про неї не забув св. Миколай.

Крім пампушків і тістечок — ми знайшли в пакеті ще цукерки і шоколяду. Це нас дуже здивувало, бо звідки воно тут взялося. Чия ж це робота? — питають стрільці, побачивши в додатку цигарки. З куренням в нас було дуже круто. Чот. Пас каже:

— Св. Миколай закупив це в нашій кооперативі «Таня».

Ст. віст. Байдак перебиває: «Це робота Атлянтика». А хор. Мирон: «Це робота Тетаніка». Так ми всі називали віст. Тетяну. В додатку її подружки кликали «Таньчик», а друзі в Україні називали її «Чічана» тому, що вона гарна. Але це псевдо було для неї найбільш дразливе. Вона ніколи не любила говорити про себе й не любила, щоб хтось про неї говорив, хоч за собою мала багато відважних чинів, коли була розвідником в УПА, а пізніше на тереновій роботі на Лемківщині.

Загадку з шоколядою і цигарками ми незабаром розв'язали. Ще перед приходом до бункру віст. Тетяна дістала від знайомих цукерки і шоколяду, сама накупила цигарок. Вона все це принесла з собою до бункру і заховала так, щоб ніхто не знав. Щойно на св. Миколая вложила до миколаївських подарунків. Цей вчинок гарно вплинув на наш настрій. Не диво, що всі стрільці її любили і поважали.

Тепер кожний по черзі мусів голосно читати «листи від св. Миколая». Відбувалося це серед радості і сміху, бо не один старався деякі місця пропустити, але це йому не вдавалося. Віст. Вихор домагався відчитувати все докладно. У віршах до нього, віст. Буйного і віст. Сірого були вичислені їхні недомагання. Це хор. Мирон старався на них вплинути. Зрештою він з тим наміром взяв їх взагалі до свого бункру, щоб їх перевиховати.

Скінчились наші «чтенія». Кожний дістав своє. Було весело й гамірно.

Одна тільки віст. Тетяна сиділа в кутку сумна й нічого не говорила.

*

Хор. Мирон оповідає стрільцям, звідки взялась в нас традиція св. Миколая. Я вказую на виховне значення святмиколаївського вечора для дітей і молоді. Переказав також, як такі вечорі відбувалися під час панування Польщі. Стрільці завели гутірку. Їх передусім цікавило те, що тепер робить наша молодь.

Непрошені гості

Найприємніша хвилина в бункрі, це коли стійковий зголошує, що вже вечір. Тоді кожний ставав спокійніший, знімав з себе обладований амуніцією і гранатами пояс, перечищував зброю. Хоч ми не були мрійниками, але іноді бувало, що всі замовкали, тонули в думках, як малі діти, коли слухають казок. Тоді відпочивали нерви, спокійно билось серце, оновлювалась душа.

Від деякого часу почали відвідувати нас пси. Занюхали в ямі кости і щоденно відвідують наш бункер. Зробили вже таку стежку, що може звернути увагу ворога. Хор. Мирон пече шницлі, змішані із склом, та це не помагало. Пси перестали брехати чистим голосом, похрипли, як свахи на весіллі. Стрільці з цього приводу жартували з к-ра Мирона, що вгощаючи псів шницлями, ще більше їх принадив. Віст. Вихор з дроту робить сильце на яке дійсно раз зловився пес, але разом з сильцем і бочілкою, до якої було прив'язане сильце, втік аж на «Сицилію». За собою залишив тільки слід такий, якби їхав трактор. Бочка вдарила пса і дудніла, додаючи йому ще більшого страху.

Вслід за псами почали приходити до нас вовки. Стоїть стійковий на стійці, аж тут кілька сіроманців поставали та дивляться на нього. Стріляти не вільно, кричати — те саме. Пустився він іти до них, а вони тільки зубами клацають. Блиснули очима і пішли в ліс.

Але найбільш небажаними для нас сусідами стали крикливі сойки. Тільки хто вийде з бункру, а вони репетують в різні голоси. Хай почують большевики цей крик, то й без слідів прийдуть прямо до нас. Кинете за ними поліном, то вони відлетять на кілька дерев далі і кричать годинами. Щоб їх успокоїти, ми насипали їм бобу, і вони, наївшись досхочу, сиділи тихо.

*

Одного разу вечером, коли ми сиділи при своїй роботі, на бункрі щось так задудніло, що аж глина посипалась із стін. «Большевики» — подумали ми та вхопили за зброю. Одні до виходу, другі до входу.

Підслухуємо: на бункрі ще більше дуднить. При тому чути писк, квік і форкання. Це не большевики, а дики. Вони люту замість загналися на наш бункер, дірвалися волової шинки знад комина і шматували її, жеручись між собою. Віст. Тетяна перша скочила між них з пістолем, але вони нерадо лишили свою добичу.

Ще за темна висилаємо стійкового на бункер. Робимо це тому, щоб із світанком не збудив нас ворог.

Цього року зима не дуже відповідна для нас. Невеликий сніг уможлиблював ворогові перевіряти ліс. Ми краще почувалися б, якщо впали б навальні сніги, якщо закурило б всі потоки й вертепи. Тоді ворогові важко було б ходити.

Час-від-часу перевіряємо, чи стійковий є на бункрі. Робимо це звичайно тоді, коли втихне його рівномірний хід по бункрі. Боїмось, щоб часом зненацька не наскочив на нього ворог, а ми цього не чули б. Хоч маємо ще другий вихід, треба буде викидати гранати й зривати міни, а коли вони не вибухнуть, тоді знищити архів і скінчити з собою.

З початком зими в бункрі людина відчуває себе ще сильною. Чим далі — тим більше слабне. Найбільше нездорово, коли топиться сніг. В бункрі повно тоді води, що тече з усіх сторін.

В грудні я взявся з запалом до роботи. Радів, що маю спокійний кутик, де можу писати не тільки звіти, але й спомини. На Лемківщині я писав їх серед дуже поганих умов, звичайно в лісі, на коліні. Ці звіти були короткі. Багато цікавих фрагментів з боїв, з життя стрільців, з нашого і ворожого середовища — пропало, бо не можна було всього записати. Мій сотенний виховник Цяпка кількакратно написав спомини-хроніку сотні. Все те, на жаль, під час бою пропало. Тепер хочу це відтворити, однак бракує багато дат і цінних фрагментів-картин з минулого. Дещо маю записане, воно

значиться в архіві, в криївці на Х-ій. Може все те замгло, прогнило, тому не жду на матеріали і відтворюю хоч ті картини, що збереглися в моїй пам'яті.

Так в розгарі роботи я дуже рідко показувався на свіже повітря і забув про наш обов'язок, що треба бодай півгодини пробути надворі, щоб не підупасти на силах.

Одного дня, коли я був зайнятий роботою, хор. Мирон і віст. Тетяна вийшли на бункер. Там вони умовились відірвати мене від роботи. Віст. Тетяна поспішно прибігає до бункру, кличе мене негайно йти нагору, бо має щось дуже важного показати. Я, думаючи, що вона може побачила десь далеко большевиків, скоро виходжу за нею. Вона стала на прогалині і коли я прийшов до неї, вона, вказуючи пальцем, каже:

— Бачите цей вершок ялиці?

— Так, бачу.

— Бачите другий вершок?

— Так, бачу.

— А біля неї цей сухий вершок?

— Бачу! — я брав справу поважно.

— А ту маленьку суху гілку бачите?

— Бачу.

— Добре придивіться.

Тому, що я маю слабкий зір, напружую очі й питаю:

— Що ж там є?

— Там сидять два комарі і цілуються — сказала вона мені, сміючись.

Це мене дещо загнівало, бо вони відірвали мене від праці. Тетяна, побачивши моє невдоволення, сказала:

— Вибачте, друже командире, але ми це пляново продумали, щоб Вас виманити на повітря. Трохи віддихніть, бо опісля зовсім не зможете працювати.

Треба було послухати і я залишився.

День св. Анни

Зближалось нове свято в нашому повстанському зимовому бункрі: день св. Анни — ім'янини нашої подруги віст. Тетяни. Ми відсвяткували ім'янини кожного з нашого бункру. Це впливало передусім із дружби, пошани і любови один до одного.

Завтрішній день вимагав від нас готування на день скоріше. В усіх було бажання, щоб свято ім'янин випало гарно, щоб настрої був справді святковий. Це були ім'янини дівчини-повстанця, яка своїм тактом, дружністю, відвагою, працьовитістю і ідейністю була щиро люблена і шанована цілим нашим гуртом.

Тетяна належала до тих дівчат, що виреклися вигод, залишили рідні хати, знехтували особистим щастям і все своє життя, знання та працю віддали для України. Вони полюбили далекі рейди, тривожні дні та ночі, нерівні бої, невидги, труди, голод та холод, полюбили військо і вояцьке життя. Вони стали вояками з душі, крові і кісті. І таких дівчат можна було нарахувати багато. До них належала віст. Галя-Тетяна, розвідчик УПА, районний референт УЧХ (Український Червоний Хрест), опісля СО (Суспільна Опіка) і в кінці машиністка КВ (Команда Відтинку). Всім відомі були її пригоди, одчайдушні чини, як вояка і революціонера. З її великих, розумних, карих очей відчитував кожний доброту, стійкість, характерність і сильну волю. Її душа була щира, чиста і хрустальна. Її ціхувала витривалість, обов'язковість і самопосвята. Своє особисте щастя бачила тільки в щасті народу. По званні була вчителькою і вийшла з

убокої лемківської родини, де вже 4-річною дитиною втратила маму. Була це людина високої культури, інтелігентна і незвичайно гарна. Краса нераз її смутила, бо звертала увагу багатьох повстанців, а це не було їй до вподоби.

Подарунків підготувати ми не могли жадних. Ми їх не мали. В подарунку могли передати тільки щирі слова побажань. В мене постала думка віршем написати її минуле, хоч я ніколи в житті не мав з віршуванням нічого спільного. Матеріал до цього дали мені її оповідання, які вона мусіла під тиском всіх друзів оповідати, як і всі, щоб без нудьги проходив час. Про себе, а зокрема про свою діяльність в рядах УПА, а пізніше в рядах революційного підпілля, вона не любила багато говорити, хоч може мала пригод і переживань більше від багатьох інших повстанців. Коли оповідала, то найчастіше про свої безжурні дитячі роки, про рідне село, родину, школу.

Мов віршування було б опинилося в печі, але переконливі слова віст. Мирона, що воно для віст. Тетяни буде приємною пам'яткою, змусили мене допровадити діло до кінця.

Сьогодні дижурним був ст. віст. Рибалка. На превеликий клопіт віст. Тетяна не пішла спати і весь час допомагає своєму другові-лемкові поратись біля кухні. Про наші завтрішні пляни святкувати її ім'янини вона навіть не догадувалась. Ми полягали спати з думкою, що ніччю встанемо, впорядкуємо свій одяг, взуття і приготуємося до ранніх побажань.

Коли ми вже поклалися спати, наш дижурний ст. віст. Рибалка виговорився перед нею, що ми знаємо її дійсне ім'я. Це трохи збентежило її й вона заявила, що не буде спати, щоб ми не склали їй побажань, коли вона вставатиме з причі. Вичистила взуття, одягнулася святочно в свою улюблену червону блюзочку і в її душі та назовні було щось урочисте. Вона сама вже святкувала. В очікуванні дня, в щирій розмові лемкині з лемком вона, сидячи на причі, задрімала.

Ми використали цю хвилину і всі тихенько вийшли на бункер, де впорядкували одяг та взуття. В стрілецькій лаві в бункрі заспівали «Многая літа». Віст. Тетяна зірвалась, мов перелякана. Побачивши нас, святково одягнених, зніяковіла, станула на рівні ноги, спустивши голову додолу. Мені, як найстаршому ступенем і функцією, прийшлося скласти першому побажання. Після того я перепросив Тетяну, що хочу відчитати їй те, чого не висказав словами. Хор. Мирон присвічує свічкою, а я читаю писане олівцем:

До дівчини повстанця

В мальовничій Лемківщині

Над потічком, при долині

Розложилося село.

Під верхами чисте поле,

Далі ліс неначе море,

Мережані стежечки.

Як засвітить сонце ясне,

Небо тут таке прекрасне,

Що аж любо жити тут.

Часом в бурю трісне грім

По ялицях, мов проклін,

А в потоках рев і шум.

Знов тумани налягають,
Одні одних здоганяють
Гори, наче статуї.

А зимою тут все біло
І неначе заніміло,
Лиш куряться димарі.
Влітку тут усе зелене,
Село в чічки замаєне,
Дзвоном дзвонить пташків спів.

Як прийде свята неділя,
Це найбільша лемків мрія
Йти із хижі в Божий дім.
Раз було це у Стежниці
Ще не було сніговиці
То був Анни святий день.
Вдолі, селом йде лемкиня
Гарна, кажуть, як княгиня,
В руках донечку несе.

В дальших стрічках була описана її молодість та участь у підпільній боротьбі.
Вірш кінчається:

Прийми, Таню, в свято Анни
Дружні від всіх нас слова:
Хай волею увінчаєсь
Труд твій — боротьба.
Хай журби і невігоди
У повстанському житті
Не гостюють більш у Тебе.
Будь щаслива... як колись
У давнині...
Як матуся тебе несла
У церковцю, на руці.

Вірш цей зробив враження на ім'янинницю. Вона приняла його з сльозами на очах.
Просила мене підписати вірш. Після того попливли щирі розмови, спогади, крилаті
пісні. У веселій і милій атмосфері минув день.

Розвідочна стежа

Треба знову в село вислати стрільців на розвідку. Хай принесуть вісті із світу,
пресу, потрібні харчі на свята. А найважливіше — довідатися, що робить ворог. Перед
відходом стрільці завжди дістають докладні інструкції.

Сьогодні відходять: чот. Пас, віст. Вихор і віст. Сірий. Тому, що в лісі сніг, треба
буде йти щось 2 км потоком у воді, аж до дороги в лісі, що перетинає потік.

— До села треба підходити зараз вечором, коли є рух. Вважати, щоб не бачили
селяни, яким не треба вас бачити. Ворог зараз звечора йде на засідку, однак, часто
змінює місце побуту і його немає ніччю в тому місці, де був вдень. До села не йти
одною дорогою і не вертатися тою ж. Селянам, з якими будете говорити, наказати,
щоб нікому, навіть своїм найближчим, не говорили про те. Один певний господар
мусить поїхати вашим слідом до лісу, де ви сходили з потоку до дороги. Коли

балакаєте з своїм розвідником, робити так, щоб ніхто того не бачив. Переходячи біля хат, вважати на відкриті двері в стодолах, стайнях, бо там може бути ворожий кулемет. Не переходити біля вікон, щоб не пересувались тіні і щоб не блищала зброя. Не стояти перед хатою, перед білою стіною, бо тоді ворог може запримітити. Стояти в тіні. Стійковий мусить обрати добре поле до зорення і стояти в темному місці. У випадку погоні ворога мати приготовані гранати. Вважати біля порожніх хат. Обережно в садах і на роздоріжжях. Голосно не стукати до вікна. Не курити цигарок, заборонити світити світло в хаті. Щоб не брехали собаки, наказати замкнути їх до хати. Коли собаки наробили руху, скоро змінити місце. Коли чуєте сильний гавкіт собак, обережно підсуватися. Зброю завжди тримати готовою до стрілу. Слідкувати на дорозі за слідами по снігу. При повороті стрясати сніг з дерев, щоб засипати слід.

— Тепер намастити собі лоєм обуву і взяти з села горілку, щоб після повороту було чим розігрітися, бо треба брести водою вище колін.

Такі мої інструкції.

Стрільці зголосили відхід і відійшли. За час їхньої відсутності стійковий наслухує, чи не було стрілів у селі, чи не блистіли ракети. На кожний випадок мусимо бути готові, що хтось важко ранений може впасти ворогові в руки: а під тортурами різно буває — витримає або ні.

*

Опівночі чути гуркіт. Ідуть наші. Вода хлюпає в чоботях, із штанів тече вода. Обличчя від холоду аж посиніли хоч несли багато всіляких речей. Чот. Пас зголошує прихід. Скоро роззуваються, випивають по чарці горілки і біжать «на банти». Щойно тепер починають оповідати.

Населення поближких сіл живе надією на неминучу війну. Ходить дуже багато політичних чуток, часто навіть дуже наївних. Нам радять уважати, триматися. Встановлюють для можливої війни різні дати і причини. Селяни тішаться, що американська Федерація Праці приняла постанову про підтримку політики уряду США і плану Маршала, про посилення акції проти Всесвітньої Федерації Профспілок, що в руках комуністів. Деякі селяни дуже добре орієнтуються в політичних справах.

Населення до глибини обурене на грабіжницьку політику уряду СРСР. Під покришкою грошової реформи 16 грудня 1947 р. большевики ограбили населення з останнього карбованця, обіцяючи дати повноцінний гріш, скасування харчових карток і перехід до вільної торгівлі. Большевицький уряд украв на кожних 10 крб. — 9 крб. Дорожнеча, що була, лишилася далі. Ціни ті самі, деякі навіть підскочили. Товар ще важче дістати, як досі. Спекуляція, як була, так і осталась. Населення каже, що большевики перевели грошову реформу на те, щоб покрити дефіцит в державному банку.

Найбільш трагічною вісткою для нас була відомість, що 22 грудня 1947 р. помер в бункрі на тиф сотенний Тараско. Легендарний герой Самбірщини відійшов. Вміраючи, закликав свого брата, старшого віст. Зірку, передав йому зброю і просив продовжувати боротьбу. Жалів, що не гине на полі бою, а вмирає на постелі на тиф. Смерть к-ра Тараска дуже вразила населення, яке його незвичайно любило.

В двох зимових бункрах хворіє ще 14 стрільців на тиф.

26 грудня 1947 р. большевики наскочили на бункер чот. Рубана, ранили його. Згинули стрільці: Луговий, Орел і Новий. Живим попав ворогові в руки стрілець Ворон. Стрільці ходили до села по харчі в заметіль. Коли повернулись, слідів не було, бо закурило, але по кількох днях сніг почав топитися і сліди вийшли наверх. За ними

ворог дійшов до бункру. Зараз наступного дня большевики найшли на бункер кущового Романчука. Повстанці вискочили з бункру і хоробро відбивалися. В бою впав бунч. Буревій, кущевий Романчук, станичний Соколенко. На «Сицилії» перебуває віст. Спартак, що зимував в бункрі к-ра Рубана і щасливо вирвався з погоні. Він хоче зв'язатися. Большевики наскочили також на бункер рой. Ваньки, але всі щасливо вийшли.

Вістки були тривожні. Ворог приступив до роботи. Спочатку провадив розвідку, збирав матеріяли. Тепер діє. Майже щоденно переходить по селах, відвідує всі хати, щоб при тому зустрінути своїх сексотів, не розконспіруючи їх. Набирає нових сексотів. Деякі групи большевиків переодягаються в уніформу повстанців, кажуть, що на їх бункер напали большевики і в населення «шукають зв'язку до повстанців». Розвідників-«басарабців» та «голодуючих» вже не видно. В одному селі арештували одну дівчину за співпрацю з повстанцями, катували, але дівчина до нічого не призналася. Після того кількох большевиків вертаються з нею до села, друга група — вдаючи повстанців — робить на них засідку, обстрілює перших, ті втікають. Переодягнені за повстанців, большевики «визволяють» дівчину і зразу ж закидають їй, що вона підписала співпрацю з большевиками, щоб в цей спосіб спровокувати її та довідатися, чи вона має зв'язок з повстанцями. Однак дівчина догадалася, що це провокація і не зрадилася.

Не тільки селянство і молодь наставлені ворожо до большевиків, але навіть малі діти. До однієї хати входить большевик, підходить до 8-річного хлопця і питає: «Що читаєш, мальчик?» Михась не відзивається. Большевик питає вдруге. Хлопчина навіть не хоче дивитися на нього і далі дивиться в книжку, на сторінці якої намальований Сталін. Большевик питає: «Чого ти на мене гніваєшся, чому не хочеш дивитися на мене?» Михась: «Бо мені не хочеться.» — «А що я тобі чорт, що тобі не хочеться?» Хлопчина, далі не дивлячись на большевика, каже: «Ти гірший від чорта і мені так і не хочеться дивитися на тебе». Тоді большевик: «Але ти хороший мальчик бо вчишся про Сталіна». — «Ну, мушу вчитися.» — «А ти його любиш?» — «По чорта мені його любити».

Стільки було з нашої розвідки.

Крім того стрільці принесли все те, що нам було потрібно на свята.

На дозвіллі

Після занять стрільці забираються до холодної перекуски. Їмо сухарі і січене з цибулею сире м'ясо. Сьогодні палити не вільно. Місяць світить так ясно, що ворог міг би запримітити дим. До сирого м'яса стрільці привикли. Після перекуски починаються гри в шахи й доміно. Дехто читає. Часом по черзі кожний розказує якийсь жарт, або переповідає щось із свого життя. Коли й це нас не цікавить, стрільці забираються до Внедовзі буде приходити

У наше віко білий день.

Хто ж принесе до нас, у бункер,

Хоч жменю радісних пісень?

Усі пісні вже проспівали,

Нових співатиме весна.

Ідуть у норах підземелля

Гартовані в боях літа.

своїх особистих занять: один шиє, другий латає. Незамітно увійде в бункер тишина. Так не раз годинами. В таку тишину одні мріють про майбутнє, інші згадують минуле.

*

Віст. Тетяна безустанно сидить біля машини і пише. Писальна машина дзвінком пригадує нам, що зкінчилась хвилина пережита в підземеллі і що вона не вернеться ніколи. Хор. Мирон задуманий, вп'ялив свої очі кудись в далечінь і стоїть так довго, довго. Чот. Пас мучиться над якимсь завданням з арифметики і обраховує швидкість лету літака. Віст. Спартак, що недавно до нас прийшов, переживає ще раз недавній наскок ворога. Був в обіймах смерті. Чергою з кулемета звалив кількох пограничників. Він бачив убитих друзів і криваві сліди на снігу. Тепер, заложивши п'ястуки під голову, зітхав: він думками був коло своєї дружини і маленького сина, що тиняються по селах. Віст. Вихор на «бантах» переложив ногу на ногу і дивився на свою скрипку, бажаючи перервати тишу грою. Ст. віст. Байдак міркує, підпертий на лікті, що сьогодні прийдеться йому варити на вечерю. Це був для нього найбільший клопіт. Коли на нього припадав дижур, він вже день перед тим журився, а після дижуру день або й два міркував, чи друзі були вдоволені з його їжі. Віст. Буйний вичісує своє буйне волосся та думає, як то він зустрінеся із своєю Стефунею, коли падає так великий сніг. Віст. Сірій сидить над абеткою і вивчає грамоту. Йому сьогодні заявили друзі, що якщо він не навчиться читати й писати, то про це розкажуть його дівчині, яка скінчила 8 клас. Ст. віст. Рибалка сидить на ковбиці в кутку і має велику журбу: з його рідного села пішли в ряди УПА понад 20 хлопців. Тепер він обраховував, що їх осталося лише двох: ст. віст. Шварний і він. Питає себе, з ким піде шукати своїх рідних односельчан, коли Україна стане вільною. З лемківської сотні, що нараховувала щось 250 людей, сьогодні, осталися кільканадцять. Він уявляє себе перед зібраним народом, як він оповідає про марш тої лемківської сотні крізь завзяті бої назустріч волі. Його мучить питання, чи молодший брат, якого ще залишив дома, йде правим шляхом, чи може записався в комсомол. Однак, думає він, коли стільки лемків упало за волю України, то серце брата напевно належить до неї.

Звичайно стрільці затаювали свої особисті почування, щоб один з одного не сміявся. Але в розмові з нами вони висказували свої думки щиро. Тепер немає якогось відважного, щоб перервав тишину. Втім озвався віст. Буйний:

— Друже Командире, як довго ще будемо в підпіллі?

Треба було дати таку відповідь, щоб не він, але всі прийняли її як переконливий аргумент.

— Так довго будемо в підпіллі і так довго провадитимемо боротьбу, як довго в Україні буде окупант, як довго в колгоспах чути плач голодних дітей, як довго катовані в тюрмах і вмираючі на Сибірі. Поки чути по наших селах і лісах ворожі кулемети, поки відбуваються дикі облави, терор і насильство, так довго будемо боротися і не вийдемо з підпілля, — відповів я йому.

Цю розмову почула віст. Тетяна. Просить дозволити їй говорити:

— Друзі, над тим питанням я вже не раз застановлялась. Відповідь одна — та, яку дав командир. Але краще я переконалася особисто, не мучити себе цим питанням. Треба укласти собі так життя, щоб в розгарі праці й боротьби минав час, як поїзд в степу. За нами має остати віддана для народу праця, успіх в боротьбі, взір нашої ідейности, а як треба — то героїства і подвигів. В праці людина знаходить забуття. Тоді ми не будемо мати часу застановлятися над такими справами. Це ціхує слабих

людей, вичерпаних або людей в неволі. Ми живемо на волі. Маємо зброю, святую ідею і ясну мету перед собою. Тому маємо йти без пригноблення і суму, не дивлячись на втрати й жертви, до перемоги.

— Ми обрали собі шлях боротьби, яка творить нову епоху в нашій історії. Хоча б цей шлях забрав нам довгі, довгі роки, нам однаково. Якщо він забрав би навіть ціле наше життя, то і на це ми приготувані. Ми слова «бути, або не бути» викинули з пустої фразеології і замінили їх в чин. Ми мусимо бути революціонерами і будівничими української самостійної соборної держави. Тому зайво ставити нам питання: як ще довго? Наша боротьба — це мистецтво, наші невігоди і пригоди — це його прикраси. Мета — це її зміст. Хоч наша юність безсонна, тривожна — зате блискуча, славна. Хай одне покоління посвятить себе для інших поколінь. Ми маємо принести майбутнім таку юність, про яку ми лише вміємо мріяти. За своєю молодістю жалувати не будемо. В нас чиста совість перед маєстатом України, перед історією, перед нашими друзями, які впали в цій боротьбі.

Така відповідь віст. Тетяни припала кожному до серця, тим більше, що висказала це дівчина-повстанець. В ту хвилину я мимоволі оцінював героїзм наших дівчат. Шарльоти Корде, Космодем'янські й інші — меркнуть перед постатями наших дівчат. Вже сотки їх впали. Вони не вибирали чинів, що, перервавши в короткому часі нитку їхнього життя, робили б їх в одну мить славними героями. Наші дівчата йшли і йдуть впарі з хлопцями довгі роки. Гинуть так славно, що й чоловіки не дорівнюють їм, хоч не раз вмирають, як сірі, незнані герої.

Я запропонував, щоб стрільці висловили свої думки, коли, в пригожих обставинах, н. пр., під час вибуху нової війни, вони виходитимуть з лісів, займатимуть міста й села, щоб стрічати своїх найближчих, щоб встановлювати владу українського народу.

Така тема для стрільців дуже до вподоби. Нею займалися ми не раз цілими вечорами.

— Уявіть собі таке, — каже один із стрільців. — Ось пригожий нам момент, ударяємо по ворогові. Піднімаються села, а ми з гір, лісів і піль ідемо на міста. Народ вийде на вулиці вітати своїх воїнів. Ми ж припорошені пилом революції, хоч втомлені, з сивиною у волоссі, з обличчям поораним зморшками, з близнами на тілі — будемо шукати рідних і знайомих.

— Де там знайдеш рідних або знайомих, — додає другий. — За той час виросло нове покоління, яке нас не знає і лише чуло про нашу боротьбу. А родину треба буде шукати десь по Сибірах.

Ось ст. віст. Рибалка каже:

— Уявіть собі таке: я маршую вулицями міста. Дивлюсь, аж тут йде якийсь військовий з якоюсь панею під руку. Дивлюся уважно, а то наш Байдачисько. Як ся маєш, друже з війни? А Байдак до мене: «Друже Рибалка, маю честь представити Вас моїй дружині. Прощу до мене в гості». Ото буде тоді весело.

На лицах стрільців щасливі усмішки.

— Я вам скажу ліпше, — озвалася віст. Тетяна. — Іду я вулицями Києва, дивлюся, маршує якесь військо. Втім під'їжджає командир Хрін та каже: «Тетяно, я йду відбивати Лемківщину». На гарматі їде хор. Мирон і кричить: «Атлянтик, ми йдемо на лемки». Бачу Вихора, Сірого, Спартака, Буйного, Байдака і всі вони їдуть відбивати ті землі, на яких колись воювали.

— Браво! Ура! — закричали всі, — але й ви з нами, друже Тетяно!

І так, мов діти, плянуємо бажане майбутнє.

Давнє минуле

Майже всі друзі спали. Дижурний порався біля печі, варив сніданок, а другий над бункром, біля комина розганяв шинелею дим, бо зрадливий місяць заглядав до нашого віка.

Я згадував, коли я з своєю сотнею рейдував по Карпатах. Це була сотня, що складалася тільки з лемків: 6 добре озброєних чот, важкі кулемети, міномети, одна гармата, рій кіннотчиків, мінерів, чота автоматчиків. Сотня була поділена на рої: «Чортів», «Духів», «Трав», «Риб», «Квітів», «Звірів», «Птахів», «Лемківських гір», «Лемківських Потоків» і «Лемківських рік». Сотня звела 100 боїв, з цього тільки 3 були оборонні, всі інші наступальні.

Спомини повстанських років бушують в голові, малюються такими чудовими кольорами, яких не знайдемо на жодному образі, їх можна стрінати тільки тоді, коли ви є воїном УПА — в розгарі бою, в повному леті на ворога. Тоді ви бачите обсмалені лиця, облиті потом скроні та чола своїх вояків, бачите, як неодному стікає кров, а він не хоче йти до заду, тільки наперед.

Пам'ятаю свого стрільця, Тирсу, з с. М-о, як він, ранений в ногу, в наступі на ВОП (Войска Охрони Пограніча) в Яселку, скакав на одній нозі і кричав:

— Хлопці! За мною! Вперед!

Він був тоді в рої «Трав», в чоті під командуванням поручника Вітра. Коли дістав наказ йти до заду, це було для нього найбільшою кривдою.

— Якщо би я бив ранений і не бачив кінця? Нигда не йду до заду, а йду гин тади, кади пішли мої хлопці.

Бачу 16-річного, перебраного за пастушка, стрільця Петрика, що біжить на розвідку між Польське Військо.

Ось 16-річний Славко з с. Ч-а. Збирає охотників йти викрасти кількох польських офіцерів зпоміж війська, що посувалося через с. В-ю до Ба. І це йому блискуче вдається.

Там знову завзятий ст. віст. Островерх в розгарі найбільшого бою в с. Пруську вже грав на ворожій гармошці «Єще Польска не згінела», щоб додати стрільцям відваги. Йшов він на ворога, як ураган.

Пор. Вітер з Лемківщини вітром, своєю крилатою II чотою здобуває ворожі гармати і вже з них б'є по ворогові.

Тут великан-буковинець Грім, к-р ПЖ (Полевої Жандармерії), сидить на ляфеті гармати і кричить:

— Мамуню, готуйте вечерю!

Ось завзятий хор. Омелько — чотовий I чоти висаджує мости в Загір'ю. Лиш страшний блиск розриву ворожих стрілен освічує його роботу. Він холоднокровне закладає тол, висаджує в повітря, кусні штаб падають біля нього. Вже горять вагони, втікають МВД-исти і польські вояки.

Він здобуває бункри біля станції Мокре і по телефоні говорить з штабом польської дивізії в Сяноці. Він стримує ешелони большевицького війська на станції Новосілки і немов хатку з карт — розносить 2-х поверхову станцію.

Горять порожні, зовсім виселені села. В сам Свят-Вечір ідуть мої «колядники» з довгими жердками, хоч кругом кипить бій, палять виселені села: Дошко, Королик, Болотник.

Ось ведуть сотню полонених вояків ВП з бою на Яселко. Далі пів сотні з бою за Височани. Ось лежать 80 ворожих трупів біля Морохівських гід. Там розбито 34 полк піхоти ВП.

Бачу їх, як довгим, стрілецьким рядом посуваються сніжним Бескидом, голодні, втомлені, переможені. За ними в погоню йде ворожа дивізія. Без таборів, у сніжну заметіль, сидять біля вогнищ, днюють і ночують, печуть «бандурку», їдять сире, рідко припечене на вогні, м'ясо. Ранком, коли встануть, з одного боку американська шинеля опалена, з другого — обмерзла.

В люту, осінню зливу посуваються 15 км на те, щоб принести картоплю до лісу.

Скривавлені цілоденним боєм в лупківських лісах з ворожою дивізією, іде їх 12 із сотні, та ніхто з них не нарікає і не стогне. Бачу їхні грізні непорушні обличчя, коли оглядають ворогом вирізані в пені Завадку Морохівську, Карликів, зруйновану шпитальку. Вони кличуть:

— Помсти! помсти! Веди нас, командире!

Осяяні блиском зброї, хоч втомлені й виснажені, але повні радощів, вертаються з засідки на Свєрчевського.

В нерівному, кривавому бої над с. Хоценом чую зойки своїх вояків:

— Командире! Не лишайте на полі бою! Заберіть, або добийте!

Прибігає стр. Комаха. Кишки йому вилазять. Кричить:

— Командире! Добийте мене! —

Вони опухлі з голоду, виснажені, вичерпані — лежать покотом на землі, а лице кожного притулене до зброї, щоб в кожній хвилині звернути її проти ворожої армії, що за нами вганяє цілу весну — травень і червень.

Не сотні таких картин, тисячі їх переходить через уяву. Чи за п'ять років боротьби не могло їх призбиратися аж стільки?

Якась невисказана туга рветься в недавнє, славне минуле, за своїми дорогими вояками-лемками. Із двох сотень залишилось їх лише кільканадцять. Питаю себе, чи зустрінусь ще з тими, хто осталися між живими?

І згадую боїв річниці,
Криваві були, славні дні!
А местники були — мов вітер.
В руках пістоля. На коні.
Коли заграють кулемети
І плюне шутром міномет,
З коня зіскакую негайно
І кличу: «Лемки! Наперед!»
Мов стихія, ідуть завзяті,
Відважні лемки на ляхів.
В концерті гуку запах крові,
Уста присохли, в очах гнів.
«У наступ хлопці! На окопи!»
«Давай гранати! На штики!»
Там зойки, крики, а тут: «Слава!»
Ех, люблю, люблю в наступ йти.
І хочу рватися до бою,
Іти у лаві сталевій...
Це тільки спогад...

Де ж ви, лемки,
Боеві лицарі мої?

*

Збудилася віст. Тетяна і, побачивши, що я пишу, присіла коло столика й почала теж писати. Я вийшов на двір подивитися і послухати. Вітер шумів дивно і товкся по нашому бункрі, наче б хто ходив. На бункрі запримітив я, що біля комина немає нашого м'яса, яке там вудилося. Підійшов ближче і спостеріг вовчі сліди. Це сіроманець так товкся, щоб відірвати м'ясо від комина та забрати з собою.

Вертаюся до бункру. Оповідую історію з вовком. Тетяна, цікава поглянути на сліди, вийшла подивитися, а я побачив на клаптику паперу її невеличкий вірш.

І мої лемки не забудуть
Тебе, лицарю вільний мій,
Згадають це і вдячні будуть,
Що ти у бій ставав як стій...

Я був настільки невирозумілий, що зробив дописку «писати далі». Втім увійшла віст. Тетяна. Побачивши дописку, спаленіла тому, що я догадався, що вона читала мій вірш, і тому, що вона, як лемкиня, з вдячності відрухово написала цих кілька слів і в поспіху записала «тебе лицарю вільний мій», що мало звучати «наш». Її бентежило те, що я можу подумати про неї. Змішана, взяла книжку й читала її, але завжди на одній і тій самій сторінці.

*

Думки пливуть одні за одними, мчать, мов гнані в незнану далечінь осіннім вітром листки. Хочу їх записати, та не вмію. Прошу віст. Тетяну, щоб вона розказала, про що вона думає.

— Цікава я знати, як живеться моїм лемкам на «Землях Одзисканих». Чи повернуться вони ще колись на свої прадідні землі. Чи може назавжди залишаться над Нісою і Одрою? Боюсь, щоб це наше славне українське плем'я не пропало для України, коли коло історії котитиметься цією дорогою ще декількадесят років. Поляки готові засимілювати родини, розкинуті в чужому морі. Коли ж дійде до зудару між німцями й поляками, тоді наші лемки можуть стати невинною жертвою їхніх поражунків. Часом думками я на пустирях Лемківщини. Ставлю собі питання, хто з повстанців там ще тримається, як вони дають собі раду, які в них почування?

— Напевно в Стежниці, Березці, Волі Матіяшовій, Жерниці, Бережниці замешкав ворог і замість лемківської мови чути мазурські прокльони. Уявляю собі, смутком огорнені наші гори «Княжа», «Попівниця», «Лопінник», «Магура», «Ветлинська полонина», «Царинська полонина» і наш «Бескид», що про нього нераз співають:

Ой чому ж ти ся не жениш,
Високий Бескиде?
Бо Ветлинська полонина
За мене не піде.

— Бажала б я ще відвідати в рідному селі церковцю і могилу матері. Тепер пригадується мені багато з дитячих років, хоч моя матуся залишила мене сиротою тоді, коли мені було тільки 4 роки. Все ж залишилися в мене спомини, пережиті з нею. Був час, коли я ще, будучи ученицею, написала вірш про свою маму. Цей вірш зберігся мені ще до сьогодні в пам'яті.

І вони часом присняться
Була ніч 1 січня 1948 р.

По довгих роках приснились мені рідні. Приснилась мені та страшна ніч, коли наша хата була обставлена військом, а поляки закладали мені на руки ланцюги. Мама благословила мене образом Ісуса Христа, тим стареньким в чорних рямцях, що його дістала ще від бабуні и казала:

— Будь твердим, сину! Хай жодна сила тебе не зломить, щасливо вертайся.

Ліля зняла із своїх грудей пам'ятковий від свого дідуня медалик, що на ньому Почаївська Божя Мати й Золоті Ворота в Києві. Вона поцілувала його, завісила мені на шию і гірко плакала. В тій хвилині польський поліцай вдарив її п'ястуком в груди, аж вона повалилась на землю. На прощання скрипнула залізна брама й мене повели містом до тюрми. Ліля пішла слідом за мною, хотіла знати, куди поведуть.

Коли, по кількох днях, мене транспортували з іншими друзями до поїзду, вона йшла за нами, хоч її били прикладами крісів. Я чув ті удари, бачив її тінь, яка пересувалася Львівською вулицею попід мури, а біля неї похила постать скатованої поліцаями моєї старенької мами. Пронизливо звучав оклик однієї пані, що кликала свого чоловіка «Остапе! Остапе!» Вона скоро замовкла від польських ударів. Зірвалася тривожна буря, а наш поїзд мчав до Берези Картузької.

Я пробудився і усвідомив що я в бункрі. Каганець блимає, дижурний варить сніданок. Перед мною стала підземельна дійсність.

Не знав, чи мої рідні пізнали б мене. Зброя похилила рамена додолу. Походи втомили ноги, а у волосся закрався сніжний іней. Скиби поорали обличчя.

Нераз хочеться написати до них, залишити в якихось знайомих листа, щоб колись його передали. Не знаю, чи вони довідаються колись щось про мене. Ми живемо, боремося і поволі відходимо. Наша боротьба остає, вона не пропадає. І з нею остають в народі тільки наші псевда. Але хто крився під тими псевдами — мільйони не будуть знати. Наші записки пропадають в підземеллях, криївках. Ті, хто про них знають, відходять і все те залишається тайною нашої рідної землі. Може колись історики схочуть за тими записками шукати. Але чи по стільки роках зуміють вони ще будь-що відчитати?

Внедовзі, 3 січня, в сьому річницю уродин моєї найдорожчої донечки Лілі — приснилась мені вона сама. Я прокинувся і мріяв про неї. Мене мучило питання, чи вона ще живе, чи може її замучили. Був час, що до мене на Лемківщину доходили вістки, що мою Лілю вбили ляхи в рідній хаті. Її голову розбили до одвірка, кинули неживу на землю, маму забрали в тюрму, а потім, привівши біля хати застрілили.

— Лілю! Якщо живеш, або якщо Ти ввійшла у вічний спокій — прости мені, що покинув Тебе на так довго!

Коли я відходив до УПА і прощався в останнє з Тобою — Ти, почувши довкола плач, вибігла слідом за мною і кричала:.

— Тату! Тату мій вернись! Ти вже Лілю не любиш, що її лишаєш? Ліля піде з тобою!

Прости мені, що в цю хвилину одурив я Тебе, казав виглядати крізь вікно, тато скоро вернеться.

Ти виглядала довгі роки. Чи виглядаєш ще далі? Сьогодні минуло Тобі сім років. Якщо живеш, чи поцілував Тебе хто в голівку, щоб Ти цвіла, росла і сил набирала?

Та чи татуса Ти згадала,

Молитву може прошептала

За татка свого, що колись

Кричала: «Татку, Татку мій, вернись!»

Коли ти мене забула, то хочу тобі пригадати картину, коли твій татко був біля тебе. Коли мене забрали гестапівці в тюрму, ти прийшла на побачення до мене. В тюремній кімнаті побачень були ще твої тети Ірина, Наталка і Аріядна. Ти мала в той час три роки. Коли привели мене, ти мене зразу пізнала і закричала: «О! тятят мій» і припала, як завжди до мене. Гестапівець Вілюс дав тобі шоколяду. Ти відвернулась від нього і не прийняла кажучи: «Не хочу. Ти лялю-тата віддай!» Коли після побачення мене провадили до камери, ти що сили кричала:

— Лялю, лялю, пусти тата!

Деколи приносили тебе до двора, до канцелярії, де я працював. Ти брала печатку в руку і витискала її на папері. Нараз ставала Ти в дзеркалі і, побачивши там другу Лілю, питала мене:

— Татку, чому вона покривляється мені?

Або, ставши у вікні, питалася:

— Татку, а чому ліс зелений?

Ти не знала ще тоді, що зелений ліс стане для мене на довгі роки пристановищем, рідною хатою, приятелем і ворогом.

Раз ти бігла до мене на привітання, спотикнулась і впала. Не плачучи, бо цього ти соромилась, ти сказала:

— Ой, тату, то все через тебе Ліля впала.

Чи тямиш, коли вернувся я з тюрми, забрав тебе в лісок і там ми бавилися: ти замикала очі, кажучи:

— Татусю, шукай мене, Лілі нема.

А коли я сховався і ти мене знайшла, з радістю говорила:

— А, вже маю, маю. Я тебе гляді, гляді, а ти тут.

Питай своєї мамусі. Вона тобі розкаже багато, багато.

Важко мені тепер писати, згадуючи Тебе. Якщо впаду, то пам'ятай, що батько Твій боровся за Україну і за неї згинув. Ти виростай і будь месником за нього. Нераз, бачучи такі маленькі «Лілі», як і Ти, порізані польськими і большевицькими багнетами в селах Завадці Морохівській, Карликові, Терці, — я йшов месником на ворожі відділи.

Якщо прийдеться Тобі шукати свого татка між тисячами могил повстанців — то питай людей, де спочиває Хрін. Виростай, міцній та йди завжди шляхом відданости Україні. Татко твій ніколи не захитався в бою, а коли падав — то від втоми, від ворожих куль. У нас в ці дні немає нікого позаду. Всі ідемо могутнім маршем, щоб принести волю Україні, принести щастя і кращу долю мільйонам маленьких «Ліль». Таких, як Ти що страждають в Україні. Щоб вони більше не страждали, щоб батьки не залишали їх на поталу ворогові, щоб вони за ними не тужили — у вільній українській державі.

Радій, що татко Твій був учасником великого походу в криваві дні, в насичені пожежами ночі та снів райдужні сні перемоги і волі.

Народ з нами

У довгі, зимові вечори наше селянство ввесь час оповідає про повстанців. Старі бабуні, дідусі оповідають про геройські чини «наших» хлопців і дівчат. Жінки турбуються тим, як нам проходить зима. Дівчата біля кудель і хлопці з ними співають

вечорами тільки повстанських пісень. В ці довгі вечори вони самі укладають пісні про повстанців. Майже 90% повстанців — це селянські діти.

З Сибіру надходять листи, в яких засланці описують своє жахливе життя і пересилають привіт — як вони нас називають — «своїм солов'ям, грибам в лісі». Вони з нами серцем і душею.

Одного дня ми почули спів:

Ой, гуляйте, парубочки, бо вже не будете:
Прийшла карта від команди — до УПА підете.

Їхав Гітлер на собаці, а Сталін на свині,
Наш командир на конику, лущить їх по спині.

Наші хлопці-партизани, жаль мені за вами,
Як прийдете ви до села, то піду із вами.

Партизани — гарні хлопці, жаль мені за вами,
Тільки мені через потік, то вже межі вами.

Постава українського населення до ворога — прямо геройська. Можна б навести тисячі прикладів героїства. Ми сидючи в бункрі, під землею, також думками біля нашого народу, бо за його щастя і волю ми стали до бою з большевицькою імперією. Часто стрільці ставлять питання, що в цю пору у перед Різдвяними Святами роблять дівчата, хлопці, яких пісень співають. Співаємо народні пісні. Особливо віст. Тетяна знала дуже багато лемківських пісень, а також ст. віст. Рибалка...

*

Вже ніч перед Свят-Вечором.

Дижурний під проводом віст. Тетяни варить потрави, які можуть чекати до завтрішнього вечера. В день перед Свят Вечором ми взяли до роблення порядків у бункрі. Тетяна обтирає полицки, стрільці складають книжки, миють причу, чистять долівку, а з-під неї вичерпують воду, що наплила до збірника. Пополудні хор. Мирон приніс ялинку і почав її прикрашувати. Навіщуємо все, що лише може знайтися в наших умовах. На сам вершок повісили янгола, що його намалювала Тетяна. А далі тістечка, що вона напекла, яблука, гарно прибрані набої, ланцюжки і паяци, зроблені з лушпин яєць. Тетяна вбрала образ Матері Божої квітами з паперу і натяла сніжку на ялинку.

Одні терли мак, другі присмажували цибулю на примусі. Кожний стійковий після зміни оповідає свої спостереження. Сьогодні не чути пострілів.

На селах великий рух: рубають дрова, ріжуть січку, населення пригтовляється до Свят-Вечора.

Досі бувало так, що повстанці старалися перебути Свят-Вечір в селі. Але це звичайно кінчилося смертю когось в селі, або пізніше наскоком на бункер. Усі ми переконані, що цієї помилки цього року вже ніхто не зробить, маючи досвід з минулих років.

Ворог ніч перед святами, а ще більше під час свят найбільше нишпорить по селах. Вдень зорить з вершка гори, чи часом не куриться де з якого повстанського бункру, або чп вечором не підсуваються повстанці до села. Большевики радо йдуть на наші села, щоб з убитого повстанця стягнути одяг і взуття. Зокрема на свята вони намагаються убити когось з повстанців, щоб в цей спосіб пригнобити населення.

Вбитого прив'язують коневі до хвоста, зганяють людей пізнавати, а потім волочать до району. При тому п'яниці впиваються до без тями. Тоді зокрема напастують дівчат. Та це знаний факт, що в таких спецбоївках багато венерично хворих, які дістають спеціальне завдання заражувати наших дівчат. Зокрема шукають за тими, хто має зв'язки з повстанцями, щоб їх заразити і в цей спосіб передати цю недугу повстанцям.

Про ці азійські методи ми скоро інформуємо населення і остерігаємо молодь, яка втікає від большевиків, як від зарази.

Населення пізнає большевиків вже навіть по специфічному «запаху» їхніх шинель і рубашок.

Коли роз'юшені большевики стрінуть повстанців, ревуть мов божевільні, дикими голосами. Деякі з них скидають з себе шинелі й гумові сапоги і, не зважаючи на мороз і сніг, біжать кілька кілометрів за повстанцями. І є багато випадків, коли знеможений повстанець мусить прийняти бій, в ньому вбиває одного чи двох большевиків, а тому, що навала суне далі, дострілює сам себе. Звичайно повстанцеві важко відступати тому, що він зимою дуже мало ходить по повітрі, а підземні криївки так обезсилюють фізично, що далеко відступати немає сил.

В ожиданні різдвяної зірки

Потаємно, навшпиньки, закрадався потоками, ярами і гущами Свят-Вечір у наш ліс. Ми всі чекали першої зірки.

Мені припаде сьогодні бути батьком при вечері. Заздалегідь виходжу на бункер, щоб приготувати дідух та сіно. яких давніше стрільці привезли з села.

Було тихо. Десь далеко в селі чути брехіт собак і дитячі голоси. Пораючись біля дідуха на невеличкій прогалині біля прикиданих білих снігом яличок, я побачив якусь постать. Стиснувши автомат, зближаюся до неї.

Була це Тетяна, що прийшла зустрічати першу зірку. Небо було закидане сніжними хмаринками і ось між ними блиснула перша зірка.

— Чи бачите її? — з дивною радістю шепнула віст. Тетяна.

Я бачив її вже скоріше, але хотів, щоб вона її сама побачила.

— Чи ви відчуваєте, друже командире, цей дивний настрій? Свят-Вечір з дитячих літ не може затертися в пам'яті людини. Він завжди залишиться святим, чарівним, незабутнім і чистим.

— Про що ви тепер думали, коли побачили першу зірку? — спитав я її.

— Я, як завжди думками біля свого найдорожчого батька і, — додала вона тихше, — біля Василька-Бора. Я хотіла відчути, чи він у цю хвилину також вийшов з свого зимового бункру і шукає першої зірки. Якщо не вийшов, то напевно вже відійшов у вічність... Може ваша мала Ліля теж дивиться тепер на небо і шукає першої зірки.

Ми тепер не були повстанцями, але, як усі люди, бажали знайти забуття жорстокої дійсності, перейти в мрію, в казку.

Віст. Тетяна задумливо сказала:

— Мені самій не віриться, що ми живемо в таке лихоліття. З зовні наше життя може комусь видаватися повним романтики. Та в дійсності наше нерівне змагання — це щось жорстокого і нечуваного в історії людства. Ми вже так загартувалися, що воно для нас стає буденним. Ми творимо міт героїства, але невідомо, що про це дійде до наступних поколінь.

— Чи ви знаєте друже командире, що тепер, в цю хвилину в цю ніч під снігом розцвітає горюхавець? Цей цвіт — вістун весни, предтеча пробудження природи з довгого, зимового сну. Є він символом Спасителя, що зійшов спасти світ і Спаситель благословить нашу боротьбу і ми таки принесемо волю Україні. А тепер ходім до бункру, бо хлопці чекають.

*

Входячи до бункру, я привітав усіх вісткою: «Христос Раждається!», а всі відповіли: «Славте його»!

Коли я розстелював соломі на причі, а хор. Мирон — палатки та укладав часник, просфору і свічки, в бункрі була цілковита тиша. Лиця стрільців не були сумні, але сльози текли по них. Вони були поважні, святочні і грізні. Під піччю тріскотів вогонь, варили воду, щоб кинути вушка, вареники, бабульки. На причі світилися три свічки. Багато їх на ялинці. Сьогодні господня — віст. Тетяна. Кожний з нас чистенько вдягнутий.

Образ Божої Матері освічений лампадкою. Внизу портрет полк. Коновальця і Володимирівський тризуб.

Кожний тихо, щоб не порушити святочної тишини, згадує минулорічні й давні свята. Згадують друзів, своїх рідних розкинутих по цілому світі.

Вже час. Стаємо в лаву, відмовляємо молитви, співаємо Коляду «Бог Предвічний».

Після коляди моїм обов'язком було сказати декілька слів.

— Друзі-вояки! Четвертий рік з ряду, а для декого вже п'ятий і шостий, святкуємо Свят-Вечір в умовах жорстокої боротьби за права українського народу, щоб жити вільним життям. Ми заманіфестували перед цілим світом, що український народ так довго не перестане боротися, доки не здобуде собі волі і своєї суверенної держави.

— Ми, друзі, не засідаємо до спільної святої вечері з своїми рідними саме тому, що на наших землях окупант. Ті чарівні свята святкуємо в лісових нетрях, в криївках, підземних бункрах, а дехто в снігах. З нами так само святкує в таких самих умовах наш уряд — УГВР, Головне Командування УПА і Провід ОУН. Сьогодні в більшості не засідає до святої вечері також український народ.

— Ваші рідні і близькі розкинені по світу, або караються в Сибірі. Якщо хтось з них залишився, він у цю хвилину думками біля вас, надслухує на порозі, чи де в лісі не цокотять ворожі кулемети і не вибухають гранати. При вбогій вечері, співаючи коляду: «Верни волю, верни славу нашій славі Україні», благають Всевишнього, щоб благословив нашу боротьбу. Не очікують колядників. З тривогою заглядають через вікна, чи не з'являться большевицькі бандити з наїженими штиками, що з кпинами будуть сміятись із святочних звичаїв. Проте український народ святкує душею і серцем. На важких роботах, в підземеллях фабрик і копалень, при вирубі лісів припадають до землі і благають нас продовжувати боротьбу. Інші виглядають крізь ґрати першої зірки та чекають визволення. А ті, хто караються на вигнанні, в таборах, також думками коло нас. Очі всіх звернені на нас. Мільйони вдів, сиріт і інвалідів чекають від нас спасення.

— Ось в цю хвилину, в нашому бункрі, біля нас душі впадших наших друзів. Тут прийшли командири і бійці, що впали на полі бою, тут революціонери-підпільники, що в криївках розривали себе гранатами. Тут наші селяни, що з голими руками кидалися на ката, коли він викидав їх з рідних хат. Душі героїв кличуть нас: «Продовжуйте боротьбу так довго, поки не буде Україна вільною!»

— Бажаю вам, дорогі друзі, Щасливих Свят!

— В нашому імені складаю побажання Щасливих Свят нашому Револьюційному Урядові, Командуванню УПА і Проводові ОУН! В цю хвилину перед Святою Вечерею вшануємо пам'ять впадших героїв.

Мовчанка.

Ми почали ділитися просфорою. Кожний втирав незаметно сльози, щоб ніхто не бачив.

Двох стрільців вискакує ще на бункер перевірити кущі, щоб часом на сам Свят-Вечір ворог не зробив нам несподіванки. Коли вони повернулися, сідаємо всі на ковбицях до святої вечері.

Наших страв було дванадцять: борщ з ушками, кутя, вареники з капустою, каша з грушками, гриби, капуста, вареники з картоплею, голубці, квасоля з сливками, колючий горох, пампушки і суш. На цю вечерю з усякими додатками приготувлялися стрільці вже завчасу.

Свят Вечір проводимо за всіма народними звичаями Лемківщини і Бойківщини, які лише хто з нас запам'ятав. Свят-Вечір проходив весело. Кожний — крім звичаїв і обичаїв з своїх сторін — оповідав про свої пригоди з минулих років. Оповідання час-до-часу втихали. Переривала їх коляда. Потім знову оповідаємо. Коляди ми мусіли обов'язково відколядувати всі. Хор. Мирон оповідає нам перебіг Різдвяних Богослужень, а віст. Тетяна співає дуже гарними лемківськими напівами багато богослужбних уривків з Всеночної й Утрені, яких вона знає дуже багато. Біля півночі віст. Вихор вилазить на свої «банти» і грає на скрипці, приспівуючи, різні коляди. Його парадний газдівський голос так зворушив стрільців, що ст. віст. Байдак сказав:

— Мені хочеться плакати.

— Чому, — питають.

— Та із сміху.

А ми думали, що це його так «розібрали» співи Вихора.

Пізніше творимо групки і «йдемо» з колядою одні до одних.

Вже довго після півночі. Байдак втомлений заснув. Вихор, щоб зрewanжуватися йому за «плач зо сміху», що хвилини підходив до нього і питав: «Байдаче, ти спиш?», а коли вже збудив його: «Спи, спи, я тя не кличу, я тільки хотів знати, чи ти спиш».

Поволі в бункрі тихне. Одні сплять, інші дрімають.

В таку хвилину я любив переглядати свої записки. Останній раз стрільці принесли з села п'ять записок.

*

Перша записка — від д. Євці. Коротко розкажу про неї. Це уломна дівчина з села 3-я. Вже під час німецької оку нації вона бере активну участь у підпільній боротьбі. З приходом большевиків, а відтак «демократичної» Польщі до 1946 р. працює станичною в своєму селі. Коли ворог насильно викинув населення, вона не виїздить, як багато інших станичних. Хоч поганого здоров'я, іде в підпілля. Ввесь час працює в II районі пров. Бориса. Заготовляє спирт для шпитальок. Вона була спеціалістом від тої роботи. Одного разу в с. Т-і поляки наскочили на неї. Село було оточене. Вона, без зброї, вскакує в гноївку і накривається обірником. Ворог перекопав навколо хати, шукаючи криївки, але її не знайшов. Не зважаючи на стан свого здоров'я, вона часто підвозить харчі з найбільш загроженого терену. Ціхує її примірна особиста відвага, ідейність і незвичайна відданість.

16.8.1947 р. переходить вона лінію Керзона з групою бунч. Буревія. Але тут не знаходить відповідного посту. Іде в села, де живе півлегально. Почувши, що я також перейшов на схід, прислала до мене записку:

«Слава Україні! Христос Раждається!

Друже Командире!

Бажаю Вам Щасливих Свят! Дай Вам Боже діждати кращого! Надія нас не опускає. Політика у світі така, що для нас скоро зміни не буде. Згадую Лемківщину, де Ви так розбивали поляків. Мені святкувалося останні свята добре, із стрільцями в куші д. Яреми. Було весело між лемками. Тут я тепер бідую. Згадую своїх друзів, куди їх доля розкинула. Одні на далекій чужині, інші згинули, тільки Ви прийшли з своїм військом сюди. Питаю себе нераз, де моя рідня — та Бог один знає. Я думала, що всі про мене забули і що я вже з повстанцями більше не побачуся. Дякую Вам за пам'ять. Буду просити Бога, щоб охоронив Вас від злих катів. Чи не знаєте, хто остався на Лемківщині? Дуже мені прикро, коли почую, що гинуть наші стрільці. Посилаю Вам маленьку коляду. Не гнівайтесь, що така бідна, якщо б це в нас на Лемківщині — була б краща. Вам належиться. Через ту большевицьку злодійську виміну грошей — мені все пропало. Тепер муситиму йти на службу. Боріться далі і не відступайте. Хай Вас Бог хоронить!

28 грудня 48 р.

Євця».

Хай схарактеризує її і те, що вона, хоч сама в нужді й біді, проте прислала нам декілька пампушок з житньої муки. Таких лемкинь було багато.

Поклін Тобі старенька мати

Друзі мої вояки заснули. Понуро світить каганець, тихо пореється дижурний.

Залякано з тунелю виглядає ніч.

До мене в гості прилітають мої безжурні дитячі, а потім юні, крилаті роки. Перед моїми очима образ тої, хто виховала мене і вже зараня гартувала духа, приготівляючи мене в далеку, тривожну тверду дорогу. Образ моєї найдорожчої старенької матері.

Згадую. Ранніми ранками казала бігти прямо до криниці митися холодною водою, вправляти, вчитися, а відтак, поснідавши, йти до школи. Постіль моя була проста, вояцька: один коц, а під головою невеличка подушинка.

Коли прийшли ферії — Ти казала мені йти на прогульки в Карпати, відвідати Маківку, Ключ. Ти казала мені вступити до таємного Пласту, до 37 Куреня ім. полк. Витовського. Я слухав Тебе і пластове життя, мандрівки — виховували мене. Ти виправляла мене прибірати могили вояків і УГА, казала носити їсти політв'язням під тюрму і в Різдво йти до них з колядою над Млинівку. Ще сьогодні живе білий крук між учасниками нашої революційної боротьби під Польщею — д. Максим, якому через два роки я щоденно носив харчі до тюрми.

Скінчивши середню школу, не йду шукати державної посади, а стаю тіловиховним інструктором в «Соколі». Ходив я в далекі прогульки по Поділлі, Посаянні й Лемківщині. З своїм незабутнім другом О. Б. пливемо каяком долі Дністром. Вже тоді я полюбив псевдо «Хрін». За мою виховно-національну працю в «Соколі» — опинюся в польській тюрмі, опісля в Березі Картузькій. Приходить зміна окупантів і знову гестапівська тюрма.

Цей час — останні Твої 15 років життя — ти провела в болю й тривозі. Безліч ворожих розшуків і трусів в нашій хаті. В цей час завжди хтось з Твоїх синів сидів в тюрмі і Ти своїм материнським серцем дрожала за їхнє життя.

Востаннє я бачив Тебе, моя старенька мамо, весною 1944 р. Перед відходом в підпілля я прийшов до Тебе ще раз, щоб Ти, як колись, благословила мене. Але в хаті не застав я нікого. Всі речі були, але моїх рідних не було. Недалеко вже гриміли фронтів гармати і я написав лише записку:

«Я був у Вас, прийшов попрощатися, але нікого не застав. Відходжу туди, куди кличе Україна. Благословіть, прощайте і не забувайте!

Ваш син Стефко.»

Я почав боротьбу як звичайний стрілець. Боровся з німцями, большевиками, білими і червоними поляками, з червоними чехами і словаками. Став командантом спеціального відділу СБ, чотовим УПА, опісля сотенним і вкінці командиром відтинку.

Ввесь час моєї боротьби в моїй пам'яті збереглася картина, коли моя найдорожча мама піднімала мене 4-річного до вікна, через яке я бачив кількасот селян, озброєних в рушниці, коси й сокири, що під проводом мого батька йшли 1918 р. займати К.

*

Завтра день св. Степана. Мої стрільці схочуть завтра скласти мені побажання. І пригадується мені, як в 1945 р. на «Ропі» мої дорогі Островерх, Бистрий, Яр, Зоряний та інші — разом з місцевими селянами йдуть складати мені побажання.

В 1946 р. в с. Суровиці на Лемківщині пор. Вітер, хор. Омелько, пор. Софрон, сотенний виховник Цяпка, пор. Боксер, бунч. Приспів — привели циганську музику в хвилині, коли я спав на долівці, на соломі в селянській хаті. Точно о 12 год. вночі будять мене чарівні тони циганських мелодій. Пор. Вітер грає на гармонії, а з двохсот грудей гомонить грімке «Многая літа».

В 1947 р., коли я спав в снігу біля вогнища в Лупківському лісі, стрільці зв'язали мені соломою руки й ноги і піднімаючи догори співали «Многая літа», та кричали: «Сьогодні Ви до нас належите, ми Ваш командир. Жадаємо викупу!» Та чи міг я дати викуп тоді, коли ми виснажені погонею й боями, сиділи біля печеної бараболі? Вони самі зв'язали, але й самі викупили.

Годину перед світанком я зірвався на рівні ноги, почувши в бункрі рух. Це віст. Тетяна варила вареники. А що на дворі топився сніг, в бункрі текло, і всі вареники поприлипали до дошки. Стрільці кинулися помагати їй і це мене збудило. Виходжу з бункру, щоб перейти біля яличок. Коли я вернувся, всі стояли вже в ряді і на мою появу проспівали «Многая літа» та склали побажання. Коли я почав дякувати, кинулись, зв'язали і лише, коли я обіцяв викуп, мене розв'язали. Хор. Мирон прочитав вірш, присвячений мені, якого сам був автором. Після всіх цих церемоній, все наше братство сіло до обіду. Було весело, гомоніли пісні, падали жарти. Почалися змагання між бойками й лемками, хто кращу пісню заспіває. До першої групи — лемків належали: віст. Тетяна і віст. Рибалка, а до другої: ст. віст. Байдак, віст. Вихор і віст. Спартак.

Пригода наших розвідчиків

12 січня ввесь день шаліла хуртовина. Крутило снігом, замітало яри. Потік замерз.

Сьогодні ранком всі встали з дивними снами. Стійкові зголошували, що довкола по селах чути постріли. В терені неспокоїно. Тимчасом нам конечно треба було дати

до направи писальну машину. В таку заметіль, як сьогодні — найкраще виходити з бункру. І не знаючи, що покажуть чергові дні, рішаюся вислати сьогодні на розвідку чот. Паса, віст. Вихора і віст. Буйного. При нагоді мають направити також пружину до машини. Вони мають іти лісом, попід ялички, щоб в поворотній дорозі могли маскувати сліди, стрясаючи сніг з яличок. Решту вже замете свіжо падаючий сніг. На випадок, коли б перестав падати сніг, мають пересидіти один день у криївці, щоб в тому ж часі селяни поробили сліди до лісу.

Стрільці зголосили відхід і відійшли ще перед вечором. Другого дня не вернулися. Вже вранці стійкові зголошують постріли по селах і гук моторів. Ми все спакували і ввесь день надслушуємо в боєвому поготівлі.

Прийшов вечір — стрільців наших немає. Вже північ і їх далі немає. Щось злого сталося. Цілу ніч наслушуємо. Виходимо з бункру і в розстрільній ждемо дня. Одна тільки віст. Тетяна ходить спокійна по бункрі.

Вже світає. Та ось заговорив хтось в лісі. Віст. Спартак шепнув: «Наші». Вони нарочно на світанку, бо боялися вночі підходити до табору, знаючи, що в нас напевно алярм і що ми, взявши їх за большевиків, можемо зірвати міни.

В бункрі стрільці оповіли:

Опівночі, коли мали вертатись із села, перестав падати сніг. Вертатись не було можливо, бо лишаться сліди. Сніг, що був на яличках, поздував вітер. Тому — згідно з моїми вказівками — заходять днювати до криївки. Криївка була на 2 м довга, на 1 м широка, на півтора метри висока. Господар маскує вхід і заходить до хати. Втім приходить вістка, що в горішньому кінці села появилися большевики. З долішнього кінця під'їхала большевицька спецбоївка в числі 30 людей. Ворог оточив село кулеметами і почав розшуки за криївками.

Господар негайно затикає вентилятори, щоб туди не попав пес. Віко маскує деревом і глиною. За той час ворог переводить розшуки. Зриває підлоги, перекопує землю, валить печі. Ворожа облава підходить щораз ближче до місця, де є криївка стрільців. Арештують одного господаря, що також знає про ту криївку.

В наслідок браку повітря — стрільці починають душитися в криївці і стукають у віко. На щастя господар почув, не встиг ще скочити, відкрити віко, впустити трохи свіжого повітря і знову замаскувати, залишаючи один вентилятор незакритим. Маскувати він умів, бо в тому він часто вправлявся. Коли большевики увійшли до його хати, застали його жінку в постелі, він сам взявся тесати кіл на середині кімнати. Большевики заявили, що будуть робити трус. Господар, не перериваючи роботи, відповів:

— Робіть собі, скільки хочете.

Хата не була дуже підозрілою і большевики не дуже спішилися з розшуками.

Втім під'їжджає автомашина, стає біля хати і большевики, що приїхали, кажуть, що приїхали в гості до «Гануляка». «Гануляк» — реф. СБ — був у тій криївці тому лише два дні. Та большевики, що приїхали автомашиною і ті, що були в хаті нашого господаря, кинулись робити ревізію в сусідній хаті, де перевернули все догори ногами.

За той час господар стукає до стрільців і каже:

— Большевики приїхали в гості до «Гануляка».

Всі були свідомі того, що небезпека висить тільки на волоску. Господар дораджує стрільцям затримати спокій. В хату входить друга група большевиків робити ревізію, але коли довідалися, що в хаті вже одні були, пішли далі. Ворог, перешукавши село, пішов розстрільною в напрямі лісу, де був наш бункер. На цю вістку в стрільців

завмерло серце. Большевики готові вийти на їхній слід, якщо його не прикидав сніг, та наскочити на бункер. Кажуть господареві слухати, чи не чути зривів мін. Пройшла година в такому напруженні, що стрільці вже рішались вискакувати з криївки, щоб стріляти по большевиках і звернути на себе увагу.

На щастя сліди сніг замів і большевики, пограбувавши людей та настрілявши курей, пішли на другі села.

Оповівши свою пригоду, стрільці позвітували про нові прийоми боротьби ворога. Тепер в терені не видно ніде «басарабців», ні «голодуючих». Натомість спецгрупи щоранку оббігають ліси, шукаючи за слідами. Ніччю ідуть лісами, виходять на верх і зорять, чи немає де диму. Часто роблять засідки по селах. Групи в числі від 15 до 30 чол. перебувають в день в одному селі, під вечір відходять в друге, а на їх місце ніччю приходять інші, або вертаються ті самі, маскуючи в цей спосіб свою приявність. Увійшовши так до села, діляться на дві три групи і розходяться у відповідні місця на засідки по селі.

В школах ударно організують дітей в «жовтенята», «піонери» і «комсомол». Щоб стягнути населення до клубів, дали патефони, де не-де радіо, але молодь туди не хоче йти. Населення, що є в колгоспах, дуже нарікає. Колгоспники за один трудовдень дістали по 4 і пів карб. і з цього їм стягнули по 3 карб. на харчі — так, що колгоспник за місяць заробив коло 45 крб. За це можна купити — як кажуть люди — коробку «шарої масти».

Зустрічаємо новий рік 1948

Хоч в цю ніч в нас ввесь час тривога, точно о 12 год. зустрічали ми Новий Рік. Оповідую стрільцям, як то колись відбувався в нас Маланчин Вечір.

О 12 год. вдаряємо 12 разів до банки від бензини. Перед нами з'являється старий, знеможений дідуган з довгим костуром, з перевішеним мішком через плечі, з довгою сивою бородою і сивим волоссям: 1947 рік.

— Прощай, Старий Року, не приніс ти нам нічого. Відходи у вічність і в історії скажи записати нашу боротьбу з большевицьким сатрапом, що закував в кайдани, в неволю, наніс голод, безправство і жертви українській нації.

Вискакує молодий, юний 1948 рік. З його уст прискає вогонь — бензина, дмухана в уст і запалена. І в цей момент зникає 1947 рік. Всі співають »Многая літа».

— Веди нас, Новий Року, до переможної боротьби. Веди без зайвих жертв і невдач — у бій за наші ниви, за ясний сміх дітей, за юний спів щасливий, за жертви минулих сторіч. Веди нас, щоб згадували ми тебе довгі сторіччя, як того, що приніс нам волю!

Дижурний віст. Спартак подає на снідання борщ. Віст. Вихор, щоб підкреслити різницю між борщем віст. Спартака і тим, що його варила віст. Тетяна, зачерпнувши ложкою, скривився і сказав:

— Але добрий борщ, чути його вітром, як пса.

Стрільці підхопили це і почали жартувати. Чот. Пас поважно оповідає, що наречена віст. Буйного виходить заміж за «цивіля». Про це він дістав записку. Крім цього довідався про це в селі. Стрільці, догадавшись, що це підступ, підхопили тему і почали вмовляти в віст. Буйного, що це сором для повстанця, щоб його покинула дівчина. Хор. Мирон:

— Ну, якби мене покинула дівчина, то я виправ би її і пострілив би «цивіля», що важиться женитися з нею.

— Дійсно, це компромітація, я зробив би те саме, — додає чот. Пас.

Далекий від дівчат ст. віст. Байдак додав:

— Та я бим його не пострілив, але застрілив, а її хату бим спалив.

Стрільці одноголосно:

— Та який з нього вояк, коли на таке дозволяє?

— Та він, хоч і зброю має, — вмішався віст. Вихор, — то боїться «цивіля». Який з нього вояк, коли він дрожав вчора в криївці.

Це вивело віст. Буйного зовсім з рівноваги. Він став схвильовано ходити по бункрі, закуривши папіроску. Внедовзі підійшов до мене і шепотом каже:

— Друже командире, дозвольте мені піти сьогодні в село і поладнати цю справу.

Щоб не псувати стрільцям забави — я відповів:

— Згода. Для охорони можете собі взяти ще двох стрільців і зробите, як уважаєте.

Віст. Буйний вдоволений, що дістав дозвіл:

— Ну, я їм там зроблю «бориславску годину!»

Лише тепер стрільці бухнули сміхом, а з ними й віст. Буйний, побачивши, що це все тільки жарт. Він був вдоволений, що це все неправда.

Сьогодні, в Новий Рік, свято св. Василя. В нашому бункрі їх двох: віст. Вихор і віст. Сірий. Вони чекають хвилини, що хтось їх розконспірує, та про це знала лише, крім них самих, віст. Тетяна.

Віст. Вихор — селянський син з с. П. Молоді свої роки провів у батьків. Любить дуже коні й часто про них оповідає. 18-річним юнаком пішов до дивізії «Галичина», щоб отримати вишкіл. Після вишколу йде на фронт під Броди, а звідси переходить в ряди УПА. Зразу був в сотні к-ра Байди, відтак к-ра Нечая, а в 1945 р. осінню переходить до сотні пор. Бора. Вояк з нього знаменитий, відважний, в бою притомний і зарадний. Одною з його поганих прикмет це те, що деколи любив говорити неправду і не завжди вмів затримати таємницю. Коли прийшли тривожні дні на Лемківщині, він з кількома стрільцями залишає свою сотню і йде за Сян. Цей вчинок, говорення неправди, недотримання таємниць — ходили вслід за ним і приносили йому неласку. Мирон взяв його до себе, щоб перевиховати.

Віст. Сірий походить з малого містечка, яке йому не дало багато. Батько його помер, коли йому було всього 5 років. Фізично добре збудований і пристійний, відважний, але неграмотний. Його прикметою було те, що деколи він любив присвоїти собі чужу річ. Тому хор. Мирон взяв його також з охорони к-ра Кармелюка до себе — на перевиховання.

Сьогодні складаємо їм побажання і співаємо «Многая літа».

Тому, що нині Новий Рік і ім'янини двох Василів — дозволяю, щоб стрільці внесли те, що вони собі приготували, а саме, як вони казали «молоко від скаженої корови». Найбільшим ворогом горілки в нас віст. Тетяна. Але сьогодні вона радо заправила стрільцям горілку. Було чим, бо вояки принесли з собою копу яєць і фунт цукру.

Для неї сьогоднішнє свято також дороге. Але це було її особистою таємницею. Це ж ім'янини її нареченого, пор. Бора-Василька. Вона врятувала його, коли він хворів на тиф і пізніше стали вони друзями від серця. Тепер він зимує з своїм відділом в майданських лісах. І тихо, глибоко в серці, в душі — вона бажає йому щасливо перезимувати, діждати весни і волі. Відчуваючи це, ми заспівали «Многая літа» всім Василям, що борються в рядах УПА і революційного підпілля.

Хор. Мирон запропонував списати наші передбачення політичних подій на майбутній 1948 рік. Маємо це писати окремо, заховати і за рік маємо читати.

Віст. Тетяна поставила пропозицію, щоб з Новим Роком ми завели самовиховання та боротьбу з всілякими поганими привичками.

Обидві пропозиції прийнято. Віст. Тетяна стала грати в шахи. Інші стрільці грають в доміно. Ми з хор. Мирonom пишемо наші передбачення.

Мої передбачення

1. В першій половині 1948 р. будуть відбуватися конференції і наради ОН. На них дійде до бурхливих спорів.

2. Гонитва двох ворожих таборів в озброюванні ще більше посилиться. Зараз з весною буде сильне воєнне напруження. Большевики в своїх «автономних» союзних республіках і державах «нової демократії» перепроводять масові арешти. Але війни не буде.

3. В Греції дійде до дуже поважних, кривавих дій між червоними партизанами і урядовою армією. В Чехах і Польщі відродиться партизанка. В Китаю большевики будуть намагатися опанувати важливіші стратегічні пункти. З другого боку — США будуть старатися помагати не тільки Китаєві, але й іншим країнам, щоб повалити комуністичні впливи. Вони старатимуться позискати неутральну Еспанію.

4. Внутрі СССР відбудуться хвилі арештувань. Весною відбудуться сильні бльокади і облави, що принесуть нам великі втрати. Відтяження для нас буде, коли большевики перекидатимуть своє військо на Балкан.

5. Большевики старатимуться провадити підривну роботу в США, Великобританії, Франції й Італії. Буде багато демонстрацій, страйків. В Югославії буде розкол. У Фінляндії буде викрита протикомуністична тайна організація, будуть арешти і процеси.

6. СССР — тут сконає загадково один з найбільших партійних вельмож.

7. Внутрі краю большевики сильно посилять провокацію. Буде наскок на наш провід, але безуспішний. На нашому відтинку впаде один з командирів. Хоч через зиму будуть втрати — то весною наші відділи будуть мати великі успіхи. Населення буде дуже радіти ними. Буде наскок на мою групу, впаде трьох людей, я буду ранений.

8. В Латвії, Литві і Естонії відбудуться масові арешти і вивози населення.

9. За кордону дістанемо дуже багато цікавої преси і літератури.

Такі мої передбачення на 1948 рік. Нажаль, не маю біля себе передбачень хор. Мирона.

*

Виконуючи постанову віст. Тетяни, ми зробили для кожного з нас на одній сторінці паперу графік, в якому вписувалося за кожний день у відповідних рубриках плюси і мінуси, залежно від поведінки кожного з нас. Кожний стрілець вечером приходив до мене і зголошував, скільки зробив мінусів і скільки плюсів. Перші дні були дуже тяжкі і мінусів було багато більше як плюсів. По трьох тижнях плюси вже рівнялися мінусам. Я також беру співучасть в «змаганні» і, як кожний стрілець, що кілька днів відчитую, скільки зробив мінусів і скільки плюсів. В поведінці і в мові стрільців зайшли додатні зміни.

За нами вже два місяці побуту в бункрі. За той час стрільці присвоїли собі багато з заучуваних предметів. В дискусії вони покликалися на думки авторів, яких вивчали.

Запас слів збагатився і таких слів, як «синеньким цвіте і фіолетово пахне», тепер вже ніхто не почув би. Час-від-часу, особливо в суботу, переводжу гутірки на тему доброї поведінки. Стрільці тим зацікавилися. Переводимо це також практично. На передове місце в навчанні вибиваються: віст. Вихор, ст. віст. Рибалка і чот. Пас. Найслабше засвоює матеріяли віст. Буйний. Віст. Сірий вже голосно читає уступи з читанки для і кляси. Віст. Вихор веде сильну боротьбу з собою, щоб не говорити неправди. Віст. Буйний також не може визбутись деяких своїх навичок, він неслухно вважає себе найвідважнішим.

Ми рішили довести віст. Буйному, як на ділі є з його відвагою. Віст. Тетяна подала плян, всі підхопили його і реалізували. Вечором убрали маленьку яличку у вивернений на лівий бік кожух, зробили голову, причепили ноги, відтак прив'язали шнурок, який провели до нутра. Поставили прямо віка при вході, а віст. Буйному казали йти відіткати комин. Коли він побачив цю потвору, в бункрі потягнули за шнурок і він з криком почав утікати до бункру. Всі стрінули це сміхом і від того часу віст. Буйний перестав хвалитися, що він відважний.

*

Після Різдвяних Свят дні плывуть звичайно скоро, хоч вони дещо довші. Щоб прискішити весну, стрільці ще за дня зривають сторінку з числом на календарі. Дехто ще й тому, щоб з неї зробити собі цигарку.

Чот. Пас, віст. Буйний і віст. Спартак прийняли постанову — в кожную п'ятницю постити і не їсти, аж вечором. Такий обіт наклали на себе з вдячності, що кілька разів вирвалися щасливо з ворожого наскоку. Ми цьому не перешкождали, вважаючи, що в цей спосіб стрільці виробляють собі сильну волю. Та не всі однаково її виказували. Чот. Пасові і віст. Спартаківі ми писали на їх листках-графіках плюси, але, на жаль, віст. Буйному треба було, помимо всього, писати мінуси. Бо тільки дижурний видавав снідання, а вже віст. Буйний наказував йому:

— Мою порцію сховати на вечерю.

Стрільці мовчали, тільки зглядалися на себе. Прийшов обід і віст. Буйний повторює далі свої домагання. За цей день пристрасно, як ніколи в інші дні, курить цигарку за цигаркою. Коли прийшов вечір, віст. Буйний з'їв нараз снідання, обід і дві порції вечері. Правда, він був великого росту, але ми все ж вважали, що тут показався один великий церковний гріх.

Коли прийшла вечірня збірка, ми підсумовуємо плюси й мінуси.

— Друже Буйний, — кажу до нього, — які Ви маєте сьогодні мінуси?

— Сьогодні я не маю жадних, — впевнено відповів він.

— Може хто з друзів має якісь спостереження? — питаю.

Зголосилося до слова кількох. Ст. віст. Рибалка каже:

— Я дав би мінус перше за те, що він казав собі сховати сніданок, другий — за те, що пристрасно курих, третій — за те, що казав сховати собі обід, а четвертий за те, що на вечерю з'їв нараз чотири порції.

Справа пішла під голосування і всі присудили йому 4 мінуси. З того часу віст. Буйний перестав так робити.

Водохрища

На дворі лютувала зима, як звичайно на Йорданське свято це буває. Заготовляємо дрова на свято. Стрільці приносять заховані поліна, ріжемо їх і колемо при

зачиненому віку. Коли різалося дрова, я завжди був охотником до рубання. Я хотів розрухати тіло та свої поранені руки. Рубання справляло мені біль. В мене прострілені жили, вони позсихали і за кожним ударом сокири — дрожали в руках, мов дріт. Це дуже боліло. Були дні, що після рубання я не міг в руках тримати навіть олівця. Але пізніше це мені почало помагати. Ст. віст. Рибалка часто масує мені руку спиртом, хоч стрільці радили мені спирт випити, а руку масувати пляшкою.

Свят Вечір у нас був пісний. Натомість в Щедрий Вечір потрави були дещо мащені. На вечерю ми мали борщ з ушками й вареники. Обряд зберегли ми цілком. Після вечері співаємо щедрівки. Найцікавіші й оргінальні були лемківські щедрівки, що їх співала віст. Тетяна.

Рано, на сам Йордан — кожний списує Водохрища в своїй місцевості і оповідає звичаї та обичаї.

Мені пригадалися йорданські свята з недавно-минулого.

В 1946 р. зібралося населення сіл Середнє Велике й Хоцень на Лемківщині на Водохрища. В той час в обряді брала співучасть також сотня к-ра Бора. Якраз на той день один відділ Польського Війська з Балигорода прийшов наскоком на село. На прохання населення к-р Бір вдарив з двох боків на поляків, розбив їх. На полі бою остало 30 вбитих ворогів.

Решту розбитків його бунчужний Стах гнав аж під Балигород. Там їх обстріляла ще раз друга група ВП (Війська Польського), яка йшла на допомогу першій. При тому було ще кількох убитих. 8 полонених польських вояків повстанці одягнули в найбільш подерте лахміття, оперезали солом'яними перевеслами і так пустили до Балигорода, наказавши сказати: «це за Водохрища».

Населення з радости кропили стрільців свяченою водою і казало: «Це Бог послав кару на поляків». У нас не було ні одного вбитого, ні раненого.

На Щедрий Вечір 1947 р. моя сотня і сотня к-ра Стаха квартирували в с. Лукові. Поляки наскочили, щоб пограбити людей. Ми вигнали їх з села. Це саме зробили ми другого дня в селі Куляшів, розбиваючи одну чоту поляків.

Цього року стрільці мали б охоту піти по свячену воду до села, але досвід з минулих років забороняв це, бо внаслідок такого ходження — впало вже багато стрільців. Большевики в цей день роблять скрізь засідки, або перебрані по цивільному, йдуть між населення.

*

На горбах, під селом, чути веселі крики дітей. Санкуються. Це знак, що в терені спокійно. Вістка від стійкового: в лісі чути співи дівчат, що йдуть до церкви на Богослуження. В душі щемить бажання бути в цю хвилину між народом, бачити його настрій, чи він той самий, що був колись, коли ще насильно не впроваджено большевицького православ'я. Та ми знаємо, населення аж ніяк не хоче большевицького наставника — «патріярха всея Руси». Священики, що не підписали перехід на православ'я — згинули від большевицьких куль, погинули від тортур, або вмирають десь на Сибірі. Більшість тих, хто осталися, хоч і підписали перехід на православ'я, відправляють Богослуження далі в греко-католицькому обряді. Населення далі тримається греко-католицької віри, а про большевицьке православ'я не хоче й чути.

Церкви, в яких священики не підписали перехід на православ'я, замкнені. В с. К. пішла делегація селян до оперативника МВД Сабінова, щоб він дозволив відчинити

церкву на 19 січня і відправити Богослуження. Сабінов дозволив за ціну 50 кг пшениці, копу яєць і літру самогону. Після відправи церкву знову замкнено.

Ось і свобода віри в ССРСР! Прийшла нова, жажлива колгоспна панщина і часи Зельмана-Сабінова.

*

Віст. Тетяна на вістку, що дівчата пішли до церкви, одягується в плащ, запоясується і ніби йде з бункру.

— А ви куди? — питає один із стрільців.

— Я йду до церкви на село П.

Зривається чот. Пас, вбирається також, бере автомата й каже:

— А я йду сьогодні на село Н. Там буде більше людей в церкві.

Знадвору вертається віст. Тетяна.

— Вертаюся, бо боюся, щоб не впасти — там така льодовиця.

Після деякого часу вертається і чот. Пас. Наслідуючи молодих парубків на селі, коли вони, повернувшись з церкви, кажуть матері дати їсти, домагається вареників. Оповідає, як яка дівчина була одягнена, котрий з хлопців кутив „прасівку" з торбинки «найпередовішого». Такими жартами ми уприємнювали собі час.

Вісті із світу

В третій день після Водохрища стрільці зробили собі ходильниці. Пів дня вправляють ходити між яличками і ввечорі гусяками на ходильницях дістаються до стежки, що йшла в село. В лісі заховують ходильниці й підсуваються до села.

Приносять добрі вістки. Загально по селах спокійно. Здається, що це буде тиша перед бурею. Приносять багато преси й большевицьких журналів, розвідку і нам потрібні речі.

В бункрі ніхто не лягав спати. Всі цікаві, що нового принесли наші. Віст. Вихор одкриває газету „Радянська Україна" і показує статтю большевицького журналіста Смолича: „Про одну недипломатичну ноту", а відтак другу з 24.1.1948 р., в якій велика карикатура з написом: „Пропала надія, розбилась сулія". Такими статтями большевики хочуть осмішити визвольний рух українського народу і хочуть довести всю його безвиглядність. Та на ділі вони роблять нам велику прислугу: населення розуміє ці статті по своєму і довідується з них, що про його визвольну боротьбу знає також широкий світ.

Стрільці обступили газету, зачитували все дослівно, а при тому не забракло всіляких жартів, дотепів, сміху та речевих висновків.

В „Радянському Слові" з 13 лютого 1948 р. ми зустріли статтю під наголовком „Зрадники народу". В ній переповіджено суд над д-ром О. Барвінським, що був віцеміністром здоров'я уряду з 1941 р. Стаття пересичена їддю і ненавистю, до якої здібний тільки «старший брат» та його «передова» культура. В трибуналі засідали: полк. Лупало, полк. Борисенко, майор Овчарук, лейт. Онищенко і Коваленко. По призвищах виглядало б, що це самі українці. Та ми переконалися, що всі большевицькі вельможі в Західній Україні поголовно росіяни, але для замилення очей прибрали собі українські призвища.

В 1946 р. в одній місцевості жив оперативник МВД Бачинський, що на кожному кроці підкреслював, що він українець з с. Бачини. Коли його знищили повстанці, забрали його документи і знайшли два паспорти: один фальшивий з призвищем

„Бачинський" і другий правдивий. Показалося, що він називався Палюшкін і був родом з орловської області. Большевицький «суд», зложений з таких «українців» засудив на 10 років тюрми та 5 років позбавлення громадянських прав д-ра Барвінського. Московські бандити дали йому такий «малий» присуд тому, що в СРСР ніби скасували кару смерті. Та помимо того «скасування кари смерті» немає сьогодні дня, щоб МВД-МГБ без суду не застрілило чоловіка, жінки, чи пастушка — і тоді взагалі без суду в селі, на полі, чи в лісі. Кого не забивають на місці, того вивозять до концтаборів з присудом, чи без нього, де люди, як відомо, масово вмирають, віддаючи всі сили каторжній праці. Ця доля чекає і д-ра Барвінського помимо «малого» вироку.

Зокрема зацікавив нас кінець статті.

— «І нехай тремтять ще ті одинокі, скажені вовки», читаємо там, «що блукають звірячими стежками в лісі і оскалюють хижі зуби на буйний розквіт нового життя. Хай в найчорніших їх ямах невмолимо лунає: «встати, суд іде».

Та ж ти, московський сатрапе, дикуне з півночі, та ж цей твій «суд» вже довгі сторіччя чигає над українським народом. Сьогодні від «найдемократичнішого в світі суду» згинули мільйони в найбільш варварський спосіб. Від нас, вояків УПА, від робітників і селян України, що станули з тобою до бою, — для тебе один суд: дрижи, кате, бо незабаром вже заграють нам воскресні, а тобі похоронні дзвони!

Щоб не псувати собі нервів большевицькими статтями, переходимо на іншу тему. Особливо тішить нас вістка, що наша молодь, не зважаючи на терор, вінчається. Це здоровий прояв.

*

Лютий лютував курявами, заметіллю і морозом. Користаємо, що сильна хуртовина, що гуде ліс, падають старі ялиці і буки, дерева тріскають від морозу — і виходимо з бункру. Майже щоденно бігаємо між ялички, стрясуємо сніг з дерев. Робимо це на те, щоб вдихнути свіжого повітря, розрухати тіло і — що найважливіше — заправити ноги до походів, які нас чекають весною. Це придасться також на випадок ворожого наскоку і ще більше — на час погоні.

Дні проходять скоро. Лютий, здається, проходить найскорше з усіх місяців. Не тому, що він найкоротший, але тому, що ми відчуваємося безпечнішими і можемо вільно працювати.

Однак, з кінцем лютого діти перестали возитися на санках. Не чути їх дзвінкого сміху. По селах і лісах чути знову кулеметні черги.

Користаю з заметілі і в одну ніч висилаю розвідників прямо на чисте поле, де за кілька хвилин вітер закрутив сліди снігом.

Наші розвідники скоро вернулися. Принесли газети й тривожні вістки. Скрізь по лісах почались облави. Ворог знає, що прийшли нові групи повстанців з «Закерзоння». З ними зударився він на кордоні та в боях і відчув, що це тверде і добре військо. Боючись, що влітку буде з тим багато мороки, коли його будуть бити на всіх дорогах, почав підтягати більші сили і кількома тисячами провадить великі облави.

Майже в усіх селах ворог вже був. Тільки місцевість де перебуває чот. О. з двома роями — він оминає. Це мене занепокоїло. Большевики повиганяли вже багато повстанців з бункрів і деякі вже впали. Вони хочуть, щоб розпорошені повстанці всі збіглися до чот. О. Там ворог веде добру розвідку і хоче їх всіх нараз ліквідувати. Я дістав вістку, що там вже з різних частин зібралося понад 40 людей.

Ввечері 2 березня 1948 р. висилаю ст. віст. Рибалку, ст. віст. Сірого і віст. Буйного з запискою до чот. О., щоб зараз таки винісся до лісу. Там має квартирувати до кінця

періоду та двома-трьома стрільцями конспіративно підтягати харчі. Те саме переслав до інших груп, що були в такій же небезпеці.

Кур'єри відійшли і в бункрі ми запровадили поготівля. Для відпруження нервів справляємо М'ясниці в нашому бункрі. Віст. Спартак переодягається за дівчину, з якою одружуємо ст. віст. Байдака. Чот. Пас виконує функцію старости, а віст. Тетяна — старостини. Ми всі інші — свати та гості. Бойківським говором, з усіми селянськими формами і звичаями, відбувається перше «сватання», а потім саме «весілля». Забава закінчилася змаганням у весільних піснях між лемками і бойками. Проте, крізь грім забави, не покидала нас думка:

Що принесе завтрашній день?

В обіймах смерти

На світанку 4 березня віст. Спартак зголосив, що в напрямі села В-і чути бій. Чути автомати, кулеметні черги, густий крісовий вогонь і вибухи гранат. Бій поволі переноситься все далі. Відтак втихає. Після півгодинної перерви знову посипались стріли. Чути вибухи гранат в іншому кінці села. З того орієнтуємося, що одна група б'ється в селі, а друга пробивається. Усі ми переконані, що наших кур'єрів зустрінула небезпека. Може вони не вернуться ніколи.

На щастя, другого дня вранці, ще за темна наші хлопці вертаються до краю втомлені, а віст. Буйний ранений в руку. Лежучи на причі, дуже втомлені стрільці почали оповідати:

— Ваші побоювання, друже командире, були слушні. Ми врятували відділ, але нас ворог уже окружив в селі. Коли ми побачили кількох большевиків біля нашої хати, було два пляни: зараз обстріляти тих, хто перед хатою і тоді прориватися. Другий план — лишити їх в спокої і під маскою большевиків, спокійно підсвистуючи собі, йти через село в бік лісу. Другий плян переміг.

Виходимо задніми дверима і перескакуємо пліт. Довкола, між хатами, повно большевиків, що на нас дивляться. Рівним кроком, спокійно ідемо, щоб діставися на вигін. На горбах бачимо ворожу розстрільну, що зорить і жде на вислід облави в селі. Коли підходимо до першої застави, большевики почали кричати:

— Куду йдеш?

У відповідь на це ми сипнули по них вогнем і кинулись на них. Під час перестрілки ранений віст. Буйний в руку. Віст. Рибалка промощує шлях, перестрілюється з трьома большевиками у віддалі 10 м, ранить двох, на третього біжить з гранатою і вбиває його.

Бій ішов на чистому полі. З села біжить тічня большевиків з кількома кулеметами. Допадаємо до перших кушів і глибоким снігом, ведучи з собою раненого, відступаємо через село Л-у до Б-а. Щойно по кількох кілометрах погоні ворог дав нам спокій.

Відважні вояки пописалися знаменито. Вогонь, який ми почули півгодини пізніше — це була перестрілка іншої групи повстанців з большевиками.

Мені зокрема приємно було слухати, коли ст. віст. Рибалка сказав:

— Я запам'ятав собі вашу науку, друже командире. Коли ворог не вступається від автоматного вогню — йти прямо на нього з гранатами і так промощувати собі шлях з оточення. В моменті небезпеки я був думками не біля матері, а біля вас. В останнє працював вас і тоді впала мені думка ще йти з гранатами.

Наші зв'язківці принесли дуже тривожну розвідку: в лютому ворог силою кільканадцять тисяч проводив облави в селах і лісах. Наші втрати великі, але з ворожого боку далеко більші. Якась дівчина вбила з кулемета 16 большевиків. Це була д. Мирослава, наречена д. Сайгора. Вони всі в бою загинули.

Був великий бій біля гір Шебелі, Чорної Гори, де загинуло двадцятькілька повстанців і 120 большевиків. Більшість повстанців були ранені і подострілювали себе.

Мені відразу прийшов на думку пор. Бір. Стрільцям нічого не говорю. Хор. Мирон похитав тільки головою. Тетяна глянула сумними очима. Ми втрійку — зрозуміли все. Хоч нічого не говоримо, наші вояки без нас мають свої здогади.

Ворог проводить сильні облави в прикордонних районах, щоб їх очистити від повстанців.

Вістки жахливі. Боротьба не знає сентиментів.

І знову людина ставить собі питання, чи наша еміграція вміє оцінити нашу боротьбу? Чи усвідомлює, які тут жертви падуть в бою за Україну? Думаю про тих особливо, хто не йдуть з нашим Революційним Керівництвом.

З вірогідних джерел знаю, що деякі люди сягають своїми руками до УПА. Інші називають себе «мозгом» народу. В большевицькій журналі «Сучасне і майбутнє» знаходжу також ряд статей, в яких ворог з насолодою пише про еміграційні сварки.

Я, як вояк і командир УПА, заявляю всім противникам визвольної боротьби і його політичного керівництва, що ми визнаємо тільки УГВР. Пам'ятайте, панове одне: найменш свідомий селянин питає вас, де ви були в той час, коли в Україні провадилася боротьба.

Регіт кулеметів в лісах

7 березня о 10 год. стукає стійковий. Вибігаємо на бункер і слухаємо.

Через півтори години в лісах чути регіт кулеметів, в однім, то знову в іншій місці. Це мабуть хор. Роман пробивається з двома зимовими групами. Непокоїть мене те, що хор. Роман був у нашому бункрі. Коли натякнув перед стрільцями про місце нашого зимування, та в випадку, коли б котрийсь з них попав в руки ворога — ми в небезпеці.

Чуємо кулеметні черги також з інших боків. Починаються дні в повному напруженні.

Березневі дні довші. Тривожних годин доводиться-переживати що раз то більше. Пакую увесь архів і машину до писання. Даю стрільцям занести на край лісу і там заховати на кожний випадок. Тепер тільки докінчуємо вивчати військові підручники.

До підручника партизанської тактики написав я багато своїх завваг, з досвіду партизанської боротьби останніх років. Обговорюючи боеві дії відділів УПА на Лемківщині і в Перемищині, приходить також хор. Миронові з'ясовувати цілий ряд питань.

— Друже командире, — говорить хор. Мирон, — мені відомо, що сотні хор. Бора і хор. Дідика в 1945 р. діставали, під час того, як організувалися, більше як половину вояків із старих сотень, уже вишколених, а решту доповняли собі з СКВ (Самооборонний Кущовий Відділ). Зате ви набрали до своєї сотні невишколених елементів, маючи тільки горстку старих вояків. Та мимо того, що новобранці були малограмотні лемки, ви вже на початку почали з ними рейди і бої.

— Коли я почав організовувати свою лемківську сотню, — була моя відповідь, — я мав усього 14 старих вояків. В той час я виконував функцію заступника курінного. Я просив про перенесення в Перемищину, але не дістав того. Зате дозволено мені організувати сотню з новобранців.

Щоб набрати лемків до сотні — це трудна справа. Лемко прив'язаний до свого села, недовірчивий. Але кого він пізнає і полюбить — за тим пішов би і в огонь. Перше йду по лемківських селах, переводжу збори, освідомлюю, що лемки — це славне княже плем'я, що ворог хоче викинути його з рідних земель і що лемки мусять із зброєю в руках стати в своїй обороні. Іду на лемківські празники, похорони, весілля. Вислухую всі жалі, кривди, скарги, бажання та прохання. Потім зводжу до одного: до потреби взяти зброю в руки і стати у власній обороні.

Набір починаю лише тоді, коли маю враження, що вже з'єднав собі населення. Зголошується багато охотників, але мені заборонено набирати найсвідоміший елемент, бо національно свідомі хлопці були заняті політичною роботою. Тому не диво, що в мене знайшовся елемент на 70% неписьменний, або малописьменний. З новобранцями починаю відразу рейдувати і в рейдах виховую та вишколюю. Роблю кілька акцій, але таких, щоб вони мені вдалися і щоб лемки-вояки були заохочені. Щоб з'єднати лемків — перше моє гасло було: «Ідемо на оборону ваших сіл!»

Лише після кількох місяців я почав говорити про оборону цілої Лемківщини. Опісля поширював політичний горизонт на всю Україну, ставлячи, як головне гасло нашої боротьби — державність і соборність.

Розбуджую в лемків гордість, усвідомлюючи їх, що вони є першою лемківською сотнею та що ми продовжуємо традицію Команецької республіки. З вояками-лемками йду на відвідини в с. Команча, до колишнього провідника Команецької республіки, прізвища якого собі не пригадую. Старенький дідусь дрожачою рукою і з сльозами в очах дякує за відвідини, благословить вояків-лемків і закликає боротися за Україну.

Так я почав. Пливають до мене хлопці-лемки, із зброєю, або й без неї. Її пізніше здобуваємо. Населення радіє, що постала лемківська сотня. В нашу силу воно почало вірити вже вкоротці після успішних боїв в Загір'ю, Завадці Морохівській, Загутині, Морохівських горах.

В організації допомагає мені багато ст. віст. Грім (буковинець), пор. Вітер, ст. віст, Ігор, стр. Чугайстир, ст. віст. Хитролис та інші. В короткому часі були в мене вже 4 чоти.

Від ранку до полудня лемки вишколюються. Пополудні відпочинок, а ввечері — наскок на ворога. В короткому часі сотня новиків робить більше, як старі сотні. В рейдах мої вояки школились, в боях гартувались. А рейдували ми не тільки тому, щоб вишколювати військо, але також і тому, що скрізь по селах виконували пропагандивну роботу.

Рух хоронив моє військо перед ворожою бльокадою і погонею та допомагав мені ненадійно вдаряти на ворожі групи. Вже після кількох місяців новобранці були в мене роєвими.

— Однак рейди виснажують військо, — замітив хор. Мирон. — Чи не краще було сидіти в одному лісовому масиві і з нього випадати так, як це робив пор. Бір або пор. Дідик?

— Це вже залежало від тактики, яку прийняв даний командир, — відповів я. — Пор. Бір мав великі масиви лісів в трикутнику (Затварницькі ліси). Пор. Дідик мав Прибишівський ліс і Хрищату. Я натомість був прикріплений до терену, де були

майже самі корчки і невідна «Буковиця». Отже сам терен змусив мене прийняти цю тактику. Але я вважав за відповідне рейдувати також тому, бо під час рейдів вояк має багато вражень, пізнає терен та учиться ходити партизанськими дорогами.

— А чому ви, друже командире, не лучились з пор. Бором і з іншими сотнями та не виконували більших оперативних дій? — впало чергове питання.

— Я був тільки сотенним, тому я не мав права накидати будь-що іншим сотенним. Кожний сотенний діяв на власну руку, згідно з дорученням к-ра відтинку, Рена. І з доручення Відтинку «Лемко» не виконано ні однієї спільної акції всіх сотень, хоч — на мою думку — це було конечно.

Ми були на грані трьох держав. На нас дивився світ і наша боротьба не могла бути замкнена перед чужими кореспондентами, як в УССР. Умови і терен — були знамениті. Ми могли дати Закордонному Представництву УГВР знамениті аргументи і докази нашої боротьби. Рейди наших відділів по Лемківщині і Словаччині знайшли відгомін в світовій пресі, голоси якої продіставалися також і до нас. Світ довідався, що український народ боронить свої західні окраїни і, змагаючи до самостійної соборної держави, ставить чоло всім окупантам одночасно. Через довгий час на теренах «Закерзоння» авторитет польсько-большевицької влади був знищений. І лише після спільного порозуміння трьох держав: ССР, червоної Польщі і Чехії, при безоглядному виселюванні українського населення «Закерзоння» — наша дальша акція на «Закерзонні» стала політичне непотрібною. З виселенням останків українського населення наше завдання було закінчене.

Проте на Лемківщині могли оперувати ще три сотні більше. Їх треба було мобілізувати. Підстаршинський і старшинський склад був в інших сотнях. Треба було дві сотні кинути в Криниччину, одну в Риманівчину. Тоді ми були боронили більше населення, взаємно себе відтяжували б і поширили б терен дій.

— Чому приписуєте ваші успіхи? — паде дальший запит.

— Мої стрільці казали мені, що я маю «легку руку». Я думаю, що найважливішим чинником, що сприяє виграшеві, це перебрання ініціативи у свої руки. Найуспішніше задалегідь перекреслювати пляни ворога і кидати своє військо в наступ. Коли вояк навчиться раз тікати з поля бою — тяжко піднести його мораль. Треба впоїти в нього переконання, що наступ — це найкращий засіб оборони.

Про вислід бою рішає становище, терен, хто дасть перший вогонь, і то цільний вогонь, щоб від нього в рядах ворога зараз були вбиті й ранені. Самий бій залежить великою мірою від боєвої вартості підстаршин. Дуже багато в бою помагали оклики «Слава», співи і кпини з ворога. На початку бою вживати кращі боєві одиниці, слабші рої чи чоти вживати для роблення в «мішку», коли слабші боєві частини нарочно відступають, а сильні боєві одиниці з крил розбивають ворога. Добрі боєві одиниці надають силу, темпо і впертість цілій боєвій групі, в наступі, чи в прориві.

В нас командир завжди був з вояками в першій лінії. Він повинен бути звичайно коло найслабшої чоти. У випадку, коли бій є складний, груповий, в лісі, чи в селі, командир вибирає найдогідніше місце, звідки мав би найкращий зв'язок в оперуючими відділами та вже із слуху чи зору міг би орієнтуватися про хід бою.

Командир — це диригент. Боєві одиниці — це інструменти. Він диригує кожним інструментом, боєвою одиницею: коли вона має вдарити, замовкнути, чи знову заграти, або лише акомпаніювати, котрий з музикантів має віддихнути. Не забувати про королів на полі бою — кулемети і міномети. Вміло поставлений кулемет може стримати навалу піхоти флянговим і перехресним вогнем. Добре замаскований

прикритий колодами й камінням кулемет — ніколи не дозволить піхотинцям доступитись по себе. Група, що наступатиме на нього, буде перебита. Щоб знищити якийсь кулемет, противник мусить ближче підтягнути свої кулемети та міномети. Це коштує великі жертви і бій приймає тоді повільний характер.

З власного досвіду знаю, що кулемет в руках партизана багато страшніший, як в руках вояка регулярної армії.

Під час бою командир не повинен по собі показувати тривоги. Він мусить затримати холодну кров та не гарячитися і постійно маневрувати. Враховувати швидко і вірно мінливу ситуацію на полі бою. Мусить бути рішучий, винахідливий і йти на ризиковні кроки, уникаючи всіляких шаблонів. Командир, в якого не вірить військо, не командир для того війська.

— Чому ви, друже командире, провадили бої також зимою, коли в такий час дуже не вигідно? Ворог має сліди, трудно доставити харчі, важко перевозити ранених, брак одягу, взуття. Ворогові легко віднайти відділ, заблюкувати ліс і знищити відділ. Чим ви поясните свою тактику?

— В умовах большевицької дійсності оперувати зимою — дійсно неможливо і тут я з вами цілковито погоджуюся. Зате на «Закерзонні», зокрема на Лемківщині, ми мали ініціативу в руках, ворог був спанікований, завжди мав програні бої. Я вважав зиму — матір'ю партизанських дій. Кажу «матір'ю», бо ліс — «батько».

— Добре, але ліс зимою без листя — впав заміт. Стають одвертими кущі, чагарники. Ворог може зорити летунством?

— У нас, на Лемківщині, було три тактики: рейдуючо-наступальна — моя, оборонна — пор. Бора і оборонно-випадова — пор. Дідика і пор. Бродича. Вони були замітні зокрема зимою.

Хто відступає чи втікає, для того завжди є сто доріг. Для того, хто йде в погоню, ловить — тільки одна. Всі три тактики, вживані сотенними, були потрібні, вони разом одна одну доповнювали. Думаю, що партизани зимою будуть завжди воювати, хіба, що був би негодний терен, великі ворожі сили, сильна розвідка і внутрішня агентура. Тоді треба розчленуватися і законспіруватися.

На Лемківщині ворог не міг скоро маневрувати, перекидати сили, використати вповні середники механізації. Важко було йому підвозити гармати, міномети та впровадити в дію летунство. Він мусів іти за нами з крісом, автоматом і кулеметом. Коли ми з догідних позицій сипнули вогнем по його чолі — він мусів розчленуватися в боєвий лад. За той час ми переносилися на інше місце і слід за собою замінували піхотинськими мінами. Не раз ми за ніч перейшли стільки, що ворожа погоня мусіла обморожена завертати з половини дороги.

В моєму терені в лісі зимувати не було можливо. Моя сотня і сотня пор. Стаха зимували без таборів, під голим небом в снігах. Військо так загартувалося, що для нього сніг, вітер і мороз — стали нічим. Коли вояк з моєї сотні увійшов до хати — не міг віддихати і від горячі слабнув. Тому не диво, що погоні зимою нам нічого не робили. Ми в добрій формі могли бити ворога, а ворожий вояк, випроваджений з касарень почувався безрадним. Було багато випадків, що вороже військо так обморозувалося, що піднімало бунт і не хотіло йти далі в погоню. Коли прийшлося перебувати в селі, ми забезпечували себе в той спосіб, що заблюковували його і нікого з села не випускали так довго, поки не відійшли. В цей спосіб ворог не міг мати розвідку про нас. Коли ж ворог перебував в селі, ми старалися швидко ліквідувати

його застави і бігом ішли на хати, де спав ворог. Закидали його гранатами, або сікли кулеметним вогнем,

Я старався мати завжди зв'язок з масами. За те населення мене любило й морально та матеріально підтримувало харчами, ліками, перев'язками, біллям, одягом, амуніцією — і що найважливіше — розвідкою. Довір'я населення, а також популярність між лемками, впливали додатньо на стрільців, сприяли успішності в боях. Під час бою населення несли раненим молоко, перев'язки, нам амуніцію, що сильно підбадьорувало стрільців. Я з свого боку допомагав населенню, як міг. Роздавав йому здобуті корови та коні, одяг, старався злагіднити наслідки грабунку ворога.

Мені закидали деконспірацію. Однак з сотнею до криївки не залізеш. Ми рейдували і були районів керівники, які домагалися рейдів і час-до-часу разом з нами рейдували. Напр. районів Ударник, Говерля, Борис, Сяновий. Та були й такі районів, як н. пр. Пугач, Чорнота, які не бажали, щоб в їхньому терені йшов рейд, щоб не розконспіровувати терену їхньої праці.

— Чому ви, друже командире, час-до-часу розпускали свої чоти на самостійні рейди? Чи ви хотіли, щоб чотові вміли самостійно провадити підвідділ? Чи діяла тут проблема харчів, чи може ще щось іншого?

— Це правда, що я звертав увагу на вироблення самостійного діяння чотових. Також легше було меншим відділам прохарчуватися. Але я роздрібнював сотню також тому, що під час погоні ворога малими групами легше маневрувати, конспіруватися та в разі оточення пробиватися. Я і пор. Стах роздроблювали свої сотні також для взаємного відтяжування. Ми робили з наших сотень спільні групи, в склад яких входила частина роя з однієї, а частина з іншої сотні, і розсилали їх в різні напрями терену нашого діяння, щоб бути для ворога невловимими.

Я знав, що ворог докладає великих зусиль, щоб мене дістати живим чи мертвим у свої руки. Вже 8 жовтня 1946 р. під час оборони табору на Хрищатій, кричав він до стрільців:

— «Оддайце нам Гриця. З вамі хцеми жиць в згодзе!»

Користуючись з цього, беру одну чоту і йду з нею до такого села, де знаю, що сексоти скоро повідомлять ворога про мій побут. В той спосіб умисне стягаю погоню на себе, а тим часом інші чоти висилаю в противний напрям на акцію. В цей спосіб ми не раз бавилися з червоними поляками в цюцюбабки.

Через розчленування сотні я мав опанований терен, а ворог не знав, куди властиво йому вдаряти.

— Говорять, що мимо цієї тактики, ваші втрати були великі, — кидає хор. Мирон.

— Від осені 1945 р. до травня 47 р. мої дві сотні звели щось 100 боїв, акцій та засідок, В тому ж часі з двох сотень впало 41 вояк — в тому числі 2 чотових і 6 підстаршин, 3 померло, 4-х ранених попало в полон. Інші сотні мають половину менше оперативних дій і мало-що менші втрати від нас. Зате в травні і червні 1947 р., під час безперервних боїв, впало майже таке саме число вояків.

Я кожную акцію обдумував і докладно опрацьовував всілякі дрібниці, вважаючи, що сума добре уплянованих дрібниць дає успіх. Я звертав увагу на те, щоб кожна акція мала, крім боєвого, також політичне і пропагандивне значення. На жаль, без жертв і крові — воювати неможливо. Та я старався, щоб ворог мав більші втрати, бо для нього найбільш переконливий аргумент — це сила. Ворог мав 20 разів більше вбитих ранених і полонених, як ми. Підсумувавши наші бої і наші втрати, виходить,

що на кожну акцію припадає один убитий. Вже це свідчить, що наші втрати були розмірно невеликі.

Вияснивши різні сторінки партизанської боротьби, я попросив Тетяну, щоб вона розповіла про розвідку.

«Розвідка в сотнях УПА, — оповідала д. Тетяна, — була поставлена різно, залежно від уваги, яку їй присвячував сотенний. Н. пр., мій сотенний Чорний дуже дбав про розвідку і наша трійка в тій сотні мала часто з ним наради і ми від нього часто діставали вказівки та завдання. Розвідка для повстанських відділів, що мусять забезпечувати себе з усіх боків і з собою мають все майно, ранених та хворих — має особливе значення. Ідучи, як цивіль, між лави ворога на розвідку, треба було вистерігатися не лише ворога, але також населення — чужого і свого. Треба часто перебиратися в одяг, який носять в даному терені і мовою та поведінкою пристосовуватися до звичаїв населення. Все треба вивчити напам'ять і вистерігатися носити записки. Заздалегідь треба мати плян, звідки, куди та за чим ідете, та заздалегідь приготуйте «алібі».

Мені нераз доводилося переганяти корови біля большевиків, сидіти між пастухами, коли ворог пішов і з ними співати. Найбільшим моїм ворогом під час розвідки було те, що я звертала на себе увагу. Тому я старалася одягтися якнайскромніше.

Я старалася дістати повні інформації, але діставши вже перші вістки, я алярмувала командира. Бувало нераз, що ворог підготовляв облаву, підтягав сили. Я про це зараз повідомляла командира, але далі весь час продовжувала провадити розвідку. Мій командир висмикався ворогові щойно тоді, коли цей був уже зовсім приготований до наскоку. Удар в порожнечу дуже лютить ворога, він перестає вірити доносам і починає гонити безпляново, що для повстанського відділу не страшно».

Березневі дні

Поволі пустіє бункер.

Харчів залишилося мало. Їмо тільки ячмінну зупу з пересоленим м'ясом та картоплею. Так вранці, в полудне і ввечір. Бувало, що дехто не міг її їсти. І не тому, що був ситий, але тому, що бункер виснажував і відбирав апетит.

Сніги топились. Днями пригрівало сонце. Дні ставали довші, зате тривожніші.

Стіни мокрі. В бункрі холодно, вогко й непривітно. Щоб тільки скоро весна. Виглядаємо її щоранку, вибігаючи на бункер. Стіни бункру повипиналися від намоклої глини, вода стікає і сиплеться глина.

В ніч 21 березня віст. Вихор вийшов наслухувати. Втім застукав алярмово до віка. Забираємо речі з бункра й вибігаємо на верх. В протоці щось чалапає — большевики або дики. Місяць серпом виринув злегка зза хмари і освітив потік. Чекаємо з готовою до стрілу зброєю. Хтось шепнув: «двох цивілів». Віст. Вихор і чот. Пас пізнали їх — це знайомі з недалекого села. Ми сходимо до бункру, а вони йдуть до них в потік. Нетерпеливо чекаємо повороту стрільців.

Врешті прийшли.

— Кажіть, що за люди і чого прийшли. Яким чудом знали, що ми є тут?

— Вони принесли записку і тривожні вістки.

— Скажіть мені, звідки вони знали, що ми тут?

— Вони сьогодні вночі зустрінули реф. СБ Гануляка, що в дуже важливій і наглій справі конечно хотів стрінутися з чот. Пасом. Селяни, нічого не кажучи, що знають про місце нашого побуту, взяли від нього записку і пішли до нас, весь час бродячи потоком по пояс. Вони лише тепер призналися, що чули, як хлопці будували бункер, скоро вернулися і нікому про це не говорили. Тепер прийшли до нас, щоб нас алярмувати.

От і маєш — ліс має вуха і очі! Як треба зважати при будові бункру.

В записці д. Гануляк алярмує, щоб вважати, бо зловлений ранений ст. віст. Козак може напровадити большевиків. Я переконаний, що хор. Роман перед Козаком виговорився, де ми зимуємо і боюся, що Козак приведе большевиків на наш бункер. Вправді хор. Мирон, що добре знає Козака, твердить, що він не зрадить. Однак, ніхто не може ручитися за людину, яка знаходиться під тортурами.

Кажу стрільцям пакувати всі речі, бути в цілковитому боєвому поготівлю. Наступного дня, ще за темна — вийти на верх і наслухувати.

Стрільці лягають спати. Я ще раз докладно перечитую записку.

«Під час облави на Яблінку — 7.3. — згинули стр. Вовк і стр. Крук. 11.3. згинули ст. віст. Вирва, станичний Орлик, попали в полон ранені стр. Самітний, станичний Микола і д. Катруся, яку дуже мучать, але вона до нічого не признається.»

Жалко мені стало за дорогим моїм підстаршиною ст. віст. Вирвою. Він був роевим роя «Квітів». Відзначився в багатьох боях. Невідступний мій вояк. Чекав весни так як ми, та не дочекався.

Читаю далі.

«Група к-ра Стаха звела бій, в якому згинули пров. Горобко і боєвик Береговий. 20.3. знову бій, майже весь день. Траса бою була двадцять кілька кілометрів. В бою згинули реф. СБ Андрій, кущевий Данило, боєвики Крим і Погода, сотенний санітар Лотош і сотенний зв'язковий Зірка. Згинув також курієр д. Сокіл, що 80 разів перейшов кордон.

20.3. о 7 год. під час наскоку большевиків на криївку пострілялися: Горський, Степовик, ст. віст. Берета, віст. Голосний. В руки ворога попав ранений ст. віст. Козак, його зараз витягнули з криївки та відвезли. Шукали також там, де був хор. Бойко і віст. Снігур. Була всипа — але не знайшли. Здоровлю щиро! Уважайте! Гануляк.»

В цю ніч я не міг заснути.

Наскок ворога

Ще за темна, забравши всі свої речі, відходимо на бункер.

Простояли годину. Прийшов березневий ранок. Довкола спокійно. Я і стійковий остаємо на горі, інші вертаються до бункру. Весь час наслухаємо. Стійковий вилазить на яличку і зорить довкола далековидом. Години пливають повільно.

Точно о 10.50 год. чуємо удари до залізної штаби, короткі і нервові. Це умовлений знак тривоги.

Наказую негайно виходити з бункру, і чот. Пас і віст. Буйний біжать на край кущів.

Лише тепер я побачив набряклі, бліді обличчя стрільців. У кожного тряслися від холоду руки, Виглядаємо, як довголітні в'язні. По кожному пізнати довгу зиму під землею.

Влетів з пістолем в руках віст. Буйний і шепоче:

— Большевики наступають на нас з трьох боків. Біжать прямо на бункер.

За ним прилітає чот. Пас і зголошує те саме.

Відбезпечуємо зброю. Відчіпаємо гранати. Глибоким снігом біжимо в долину, до лісу. Оббігаємо поляну і біжимо лісом.

Чуємо над бункром постріли.

Як пізніше ми довідалися — командант большевицького відділу, ст. лейт. Кривенко, остав на горі з двома большевиками, а весь відділ кинув на наш бункер. Йому добре сказав Козак, хто там зимує. Боявся нас і наших мін.

Після пів кілометра бігу починають нам мліти ноги і руки. Дістаємо заворот голови. Для нас повітря засильне. Занимаємо становища і відпочиваємо, очікуючи ворога.

Дещо відпочивши, біжимо далі. Пройшовши пів кілометра, відпочиваємо знову. Віст. Тетяна тримається весь час кулемета. Раджу їй відійти від нього, бо в бою на нього буде звернений ворожий вогонь.

— Власне тому я тут, — відповіла відважна дівчина. — Коли впаде кулеметчик, треба буде його заступити.

Ворог, дійшовши до першого місця нашого спочинку, вже далі не пішов. Мабуть побачив, що з нами кулемет. Ми подалися на голу гору, на зруби, щоб здалека бачити, що ворог робить. Холодне, проникливе березневе повітря та мокрий сніг під ногами докучають нам.

Мусимо заховуватися дуже обережно, бо певно заалармовано інші большевицькі спецгрупи і всі довколишні села забльоковані. Вечором переходимо полями над село Л. Стараємося йти без сліду потоком до дороги, якою возять кльоци з лісу.

Вояки, що часто ходили на розвідку, почуваються краще. Зате всіх інших холод проникає до костей. Дрожить тіло, скачуть зуби. В деяких стрільців подерті чоботи. Переправляючись через дріт над потоком, ст. віст. Байдак впав у глибокий яр. Не зважаючи на ніщо, зараз скочила туди віст. Тетяна, щоб йому допомогти. За собою тягнемо яличку, а відтак, зайшовши 1 км в ліс, заходимо в таке місце, де нас ворог не може побачити.

Ніч повна тривоги.

Чути по селах гавкання собак. Перелазимо поміж постинані ялиці, щоб там, між їх гіллям замаскувавшись, просидіти завтрішній день. За собою гіллявою маскуємо сліди. Кожному мокро в ногах, та треба буде днювати без вогнища.

Надходить 23 березня. Вже на світанку чути ворожі постріли. Ворог шукає слідів. В лісі чути шум лісорубів. Через чатиння бачимо, як переходять гаєві — це, звичайно, ворожі розвідчики. Кожний з нас сидить на чатинні. Не вільно піднести голови. Від зимна трясемося, мов в пропасниці.

Віст. Сірий і віст. Вихор нарікають. Хор. Мирон, чот. Пас і віст. Спартак сидять мовчки. Віст. Тетяна, ст. віст. Рибалка і ст. віст. Байдак час-від-часу усміхаються і потішають інших — це все для України!

З часом кожний з нас закостенів, посинів. Показалися білі плями та підніматися не вільно, щоб цивілі не побачили. Якщо б нас тут ворог застукав — пиши пропало. Ст. віст. Байдак і віст. Тетяна роззуваються та натирають снігом ноги, бо почали біліти пальці. Посинілими руками спокійно труть їх.

Цей холод для нас страшний, бо ми вийшли з бункру.

В березневу ніч зірвалась хуртовина. Мете снігом. Користаємо з цього і в одній хаті беремо чвертку картоплі. Заходимо в густий смерековий ліс над село Т. Тут вже

можна розкласти ватру. Вітер завіяв за нами сліди снігом. Стелимо чатиння біля вогнища та пересиджуємо три дні.

Ст.віст. Байдак, сівши в місці, де найбільше курить дим, відганяє його від себе руками і тихенько співає під ніс:

Довкола ліс шумить і вітра доганяє
Морози потискають, сніжок політає.
Ми сидимо у лісі й зима нам не страшна.
Поборемо комуну й проклятого ляха.
Колись вийдемо з лісу, підемо на міста.
Воскресне Україна щаслива і вільна.

Кожний замазаний печеною картоплею як вугляр. Віст. Тетяна одягнулася в штани, що їх вона дістала від чот. Паса. Їй не тільки тепліше, але в цей спосіб маскуємо перед ворогом, що серед нас дівчина.

26 березня снігами закрадаємося до села. Селянин їде фірою до броду провірити, чи немає там засідки. Ми обережно підсуваємося за ним. Над Дністром знімаємо онучі і в чоботях на босу ногу проходимо глибокий по пояс Дністер.

Віст. Буйний радить іти над село Т. Глибокими снігами, ледве тягнучи ноги, йдемо верхами, полями, лісами. Тіло мліє, м'язи болять так, що годі їх діткнутися. Заходимо в ліс, над селом Л. Тут спимо дві години біля вогнища. Відтак ідемо далі.

Тільки зробився день, віст. Буйний їде лісом до перших хат на розвідку. Вертається скоро і зголошує, що в селі два відділи по 40 большевиків. Вони щоденно обходять ліси, шукаючи за слідами.

Чуємо крик. В нашому напрямі хтось біжить. Показуються селяни, одягнені в сибірках і куфайках. Переведемо з ними балачку. Якийсь час тримаємо селян біля себе, аж пізно пополудні звільняємо їх, застерігаючи, що вони відповідають головою за те, коли тут сьогодні або завтра буде облава.

Вночі переходимо в другий ліс, де скоро зв'язуємося з двома бравими вояками — ст. віст. Гаєвим і віст. Покірним. Крім них пристають до нас віст. Підойма, д. Зарічний і д.Грім.

Певні селяни підвезли нам харчі, замаскували сліди і почалося очікування весни в снігах. Большевики роблять що ночі під нашим лісом засідки.

Однієї ночі спалахнула наша колиба і стовп полум'ям пішов вище дерев. Ми очікували ворога. Та він, мабуть цього не запримітив.

Через день кожний гріє руки на грані вогнища. Палити не вільно.

Віст. Тетяна пече з крайної бараболі пластинки, та обділяє кожного із стрільців.

Сніг паде далі. Тужливі вітри гудуть в старих стовбурах ялиць і буків.

«А буря з вітрами все голосно вила.

Не видно довкола доріг,

Про волю повстанці у снах своїх мріли,

А ворог їх лютий стеріг.»

Писано зимою 1947-48 рр.

Переписано в зимовому бункрі під землею на машині зимою 1948-49 рр.